

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Bank xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılmasında daxili nəzarət sistemləri və onun
təkmilləşdirilməsi yolları” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Kürdədehli Simran İsfəndiyar oğlu

BAKİ – 2020-ci il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **2020-ci il**

**“Bank xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılmasında daxili nəzarət sistemləri və onun
təkmilləşdirilməsi yolları”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 632

Magistrant :

Kürdədehli Simran İsfəndiyar oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər :

i.e.n., dos. Quşxani Rauf Nəsir oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.e.n., dos Seyfullayev İlqar Zülfüqar oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2020-ci il

Elm andı

Mən Kürdədehli Simran İsfəndiyar oğlu and içirəm ki, “Bank xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılmasında daxili nəzarət sistemləri və onun təkmilləşdirilməsi yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

BANK XİDMƏTLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASINDA DAXİLİ NƏZARƏT SİSTEMLƏRİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: Biznes sahəsində qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün əsas faktorlardan biri olan daxili nəzarət sisteminin beynəlxalq normalara uyğun qurulması və bu sahədə öz sözünü demiş aparıcı dövlətlərin təcrübəsindən istifadə olunması vacibdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının da əhəmiyyətli hissəsini bank təşkilatları təşkil etdiyindən bu qurumlarda daxili nəzarət sistemlərinin mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi və bank xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə onların inkişafı yollarının axtarılması mövzunun aktualıq səbəblərindən bəziləridir.

Tədqiqatın məqsədi: Kommersiya banklarında daxili nəzarət sistemlərinin qurulması və inkişafı yolları, mövcud olan nöqsanların və çatışmazlıqların araşdırılması, bu sahədə mövcud olan beynəlxalq təcrübələrə əsaslanaraq daha inkişaf etmiş, ölkə reallığı ilə uyğun sistemin formalaşdırılması məqsədilə təkliflər irəli sürməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Müqayisəli analiz və müşahidə, iqtisadi-müqayisəli təhlil, eyni zamanda ümumiləşdirmə kimi metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının, müxtəlif bankların rəsmi hesabatları, bu sahədə beynəlxalq qurumların tövsiyələri və s. təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycan bank sektorunda cari mövzuda kifayət qədər tədqiqatın aparılmaması, yerli ədəbiyyatlarda mövzu ilə əlaqədar nəzəri məlumatların yetəri qədər olmamasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqat işində ən son maliyyə göstəriciləri nəzərə alınaraq analiz aparılmışdır. Bu zaman bankların ən çox gəlir əldə etdiyi istiqamətlərə yönələrək, digər istiqamətlərə yetəri qədər nəzarət yetirmədiyi müşahidə olunmuşdur. Beynəlxalq tənzimləyici qurumların ən son göstərişləri də əsas götürülərək mövcud çatışmazlıqlar müəyyən edilmiş, onların həlli və inkişafı istiqamətində tövsiyələr verilmiş, yeni ölçüm metodları təklif olunmuşdur.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Əldə olunan nəticələrin analizi əsasında formalaşan təklif və tövsiyələrin banklarda və ya digər maliyyə institutlarında daxili nəzarət sistemlərinin formalaşdırılması zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəyini düşünürük.

Açar sözlər: *banklar, maliyyə nəzarəti, daxili nəzarət*

INTERNAL CONTROL SYSTEMS AND WAYS TO IMPROVE THEM IN INCREASING THE EFFICIENCY OF BANKING SERVICES

SUMMARY

Relevance of the topic: One of the key factors in achieving the goals set in the business is the creation of an internal control system in accordance with international standards and the use of the experience of leading countries in this field. As a significant part of the Azerbaijani economy is made up of banking organizations, the study of the current state of internal control systems in these institutions and the search ways to develop them in order to increase the efficiency of banking services are some of the reasons of the actuality of research.

The purpose of the study: The aim of the study is to make suggestions about the ways to establish and develop internal control systems in commercial banks, researching of existing shortages and deficiencies, give suggestions that based on the existing experience in this field for the establishment of a more developed systems compatible with the reality of the country.

Research methods used: Methods such as comparative analysis and observation, economic-comparative analysis, as well as generalization were used.

Information base of the research: is based on the official reports of various banks, as well as the Central Bank of the Republic of Azerbaijan, the Azerbaijan Banks Association and the recommendations of international organizations in this field and etc.

Restrictions of research: The limitations of the study are the lack of research on the current topic in the Azerbaijani banking sector and the lack of theoretical knowledge about the topic in the local literature.

The scientific novelty and practical results of research: The research was analyzed taking into account the latest financial indicators. It is also observed that banks focus on the areas with the highest income and do not have sufficient control over other areas. Based on the latest recommendations from international regulatory agencies, existing deficiencies have been identified, recommendations have been made for their solutions and development, and new measurement methods have been proposed.

Areas that the results can be used: We believe that the suggestions and recommendations based on the analysis of the results obtained will be of special importance in the establishment of internal control systems in banks or other financial institutions.

Keywords: banks, financial control, internal control

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AMB	Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı
AR	Azərbaycan Respublikası
ASA	Alternative Standardised Approach
BIC	Basic Indicator Approach
BİK	Biznes İndikator Komponenti
CFO	Chief Financial Officer
COSO	Committee of Sponsoring Organisations of the Treadway Commission
DAİ	Daxili Auditorlar İnstitutu
DNS	Daxili Nəzarət Sistem(lər)i
EBF	European Banking Federation
ƏRK	Əməliyyat Riski Kapitalı
IMF	International Monetary Fund
KOS	Kiçik və Orta Sahibkarlıq
MBNP	Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası
MN	Maliyyə Nəzarəti
SA	Standardised Approach
ZK	Zərər Komponenti

M Ü N D Ə R İ C A T

	GİRİŞ	8
I FƏSİL	BANK FƏALİYYƏTİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	12
	1.1 Maliyyə institutlarında daxili maliyyə nəzarətinin təşkili prinsipləri	12
	1.2 Daxili maliyyə nəzarəti sisteminin nəzarət elementləri	17
	1.3 Bank fəaliyyətində daxili maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi mərhələləri	24
II FƏSİL	BANK FƏALİYYƏTİNDƏ TƏŞKİL OLUNAN DAXİLİ MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	31
	2.1 Bank fəaliyyətində həyata keçirilən daxili maliyyə nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi	31
	2.2 Maliyyə institutlarının böhran vəziyyətində idarə edilməsi məqsədilə əməliyyat riskləri üzərində daxili nəzarət sisteminin təşkilinin təhlili	39
	2.3 İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə bank xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə daxili maliyyə nəzarəti sisteminin qurulması təcrübəsinin öyrənilməsi	53
III FƏSİL	BANK DAXİLİ NƏZARƏT SİSTEMLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASININ ƏSAS İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	62
	3.1 Bank xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə daxili maliyyə nəzarəti sistemlərinin təkmilləşdirilməsi yolları	62
	3.2 Bank xidmətlərinin perspektivliyinin artırılması məqsədilə maliyyə risklərinin idarə edilməsi sistemində daxili maliyyə nəzarəti alətlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri	72
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	76
	İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR.....	79
	ƏLAVƏLƏR.....	84
	Cədvəllərin siyahısı.....	84
	Qrafiklərin siyahısı.....	84

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müəssisənin rəqabət üstünlüyünü və şirkətin mövcudluğunu təmin etmək üçün, baş verə biləcək hər hansı xətanın qarşısını almaq məqsədilə daxili nəzarət sistemlərinin və daxili audit bölməsinin yaradılması vacibdir. Son illərdə bir çox tədqiqatçı və şirkət rəhbərləri hökumət siyasətində də getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edən daxili nəzarət sisteminə böyük əhəmiyyət verməyə başlamışlar. Aparılan araşdırmalar nəticəsində effektiv daxili nəzarət sisteminin daxili auditorlara da töhfə verdiyi qənaətinə gəlinmişdir.

Ölkələrin maliyyə sistemləri sahib olduqları tarixi keçmişlərinə görə formalaşır. Azərbaycanın maliyyə bazarları təhlil edildikdə, bankların maliyyə bazarlarında üstünlük təşkil etdiyini görürük. Bazarın maliyyələşdirilməsinin böyük hissəsi banklar vasitəsi ilə təmin edildiyi üçün banklar investisiya və ticarət fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsində çox vacib rol oynayırlar.

Bu çərçivədə təsirli daxili nəzarət sisteminin mövcudluğu, korporativ hədəflərə çatmaqda dayanıqlığı təmin edir və daxili auditorlara təşkilatın əlavə dəyər və inkişaf məqsədlərini dəstəkləyən xidmətlər göstərməyə imkan verir.

Müəssisələrdə və dövlət qurumlarında daxili nəzarət sisteminin və daxili audit bölməsinin yaradılması fəaliyyətin icrası zamanı yarana biləcək bəzi mənfi təsirlərin (səhvlər, saxtakarlıqlar, sui-istifadə və s.) qarşısının alınması baxımından son dərəcə vacibdir. Dissertasiyamızda daxili nəzarət sistemləri konseptual əsasda nəzərdən keçirilmiş, sistemin əhəmiyyəti, məqsədi və beynəlxalq normalara əsaslanan elementləri göstərilmiş, banklarda daxili audit və daxili nəzarət sistemlərinin əhəmiyyəti vurğulanmış, daxili nəzarətin yaradılması şərtləri və mərhələləri araşdırılmışdır. Son olaraq mövzu barəsində araşdırmaların aparılmasında mövcud olan məhdudiyyətlər vurğulanmış və gələcək araşdırmalar üçün bəzi tövsiyələr verilmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Biznes sahəsində qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün əsas faktorlardan biri olan daxili nəzarət sisteminin beynəlxalq normalara uyğun qurulması və bu sahədə öz sözünü demiş aparıcı dövlətlərin təcrübəsindən istifadə olunması vacibdir. Zaman-zaman baş verən iqtisadi böhranların yaranması səbəblərindən olan daxili nəzarət sistemlərinin effektiv qurulmaması və sistemdə olan boşluqlar daim dünya görkəmli alimlərin, o cümlədən də iqtisadçıların da diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bir sözlə, qeyd etmək istərdik ki, bu mövzuda aparılan araşdırmaları və yazılan elmi məqalələri yüksək qiymətləndiririk, lakin bunun bərabərində yazılan işlərin bu mövzuya sadəcə səthi toxunduğunu və son dövrlərdə bank sisteminin devalvasiya və digər iqtisadi faktorlardan təsirləndiyini əsas alaraq bu dissertasiya işinin yazılmasına əsaslı zəmin yarandığını vurğulamağımız yerində olar. Bu sahədə xarici alim və yazıçılardan Young B., Coleman R., Bushman R.M., J.C. Hull, Williams D.D., Woods M., Martin T. Biegelman, G.Caprio, D.Klingebiel, M.T. Kartal., Ö. Çatıkkaş, M.Г. Раджабова, Козлова А.М. və digərlərinin, respublikamızın iqtisadçı alim və professorlarından isə Məmmədov Z.F., Quşxani R.N., Bəşirov R.A., Xankişiyev B.A., Rzayev Q.R., Səbzəliyev S.M., Bəşirov R.A., Kərimov A.M., Əliyev M.F. və digərlərinin əməyinin bu sahədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini xüsusilə vurğulamaq istərdik.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ölkənin maliyyə bazarlarının böyük hissəsini təşkil edən kommersiya banklarında daxili nəzarət sistemlərinin qurulması və inkişafı yolları, mövcud olan nöqsanların nə çatışmazlıqların araşdırılması, bu sahədə mövcud olan beynəlxalq standartlara, əsasnamələrə və rəqlament əsaslanaraq daha da inkişaf etmiş və ölkə reallığı ilə uyğun sistemin formalaşdırılması məqsədilə təkliflər irəli sürməkdir.

Dissertasiya işinin məqsədlərinə çatmaq üçün isə aşağıda qeyd olunan vəzifələrin icrası şərtdir:

- Ümumilikdə daxili nəzarət sistemlərinin rolu və idarəetmə mexanizmlərinin araşdırılması,
- Daxili maliyyə nəzarəti və onun fəaliyyət istiqamətlərinin tədqiqi,
- Azərbaycanda kredit institutlarının mövcud vəziyyətinin təhlili,
- Banklarda daxili maliyyə nəzarəti sistemlərinin effektiv qurulması yollarının tədqiqi, bu sahədə mövcud beynəlxalq təcrübələrin nə dərəcədə ölkə reallıqları ilə uyğun olduğunun təhlil edilməsi
- Bank xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılmasında daxili nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyənəndirilməsi

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini banklarda daxili nəzarət sistemləri, predmetini isə bu sistemə maliyyə nəzarəti prosesi təşkil edir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat materiallarının qiymətləndirilməsi zamanı analiz, sintez, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə, metodoloji tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. İnformasiya bazasını ölkəmizin qanunları, Mərkəzi Bankın normativ hüquqi aktları, bu sahədə mövcud olan beynəlxalq standartlar və qəbul edilmiş aktlar, bankdan əldə edilmiş real məlumatlar və s. təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Araşdırma zamanı qarşılaşdığımız əsas məhdudiyyətlər kimi mövzuya aid elmi-praktiki və nəzəri-metodoloji materialların yerli mənbələrdə kifayət qədər olmaması, bu sahədə statistik göstəricilərin az olması, mövcud yerli ədəbiyyatlarda bu mövzuya kifayət qədər geniş toxunulmaması göstərilə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu sahədə daim texnoloji yeniliklərin olduğunu da nəzərə alaraq daxili nəzarət sistemləri daim inkişaf etməli və dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmalıdır. Bank sahəsinin fırladaçılıq, kiber-hücumlar və digər risklərlə daim üzləşdiyini də ayrıca vurğulamalıyıq. Daxili nəzarət sistemlərinin daha effektiv təşkil olunması və inkişaf etdirilməsi üçün elmi yeniliklər qeyd olunmuşdur:

- maliyyə bazarlarının qloballaşması,
- maliyyə alətlərində innovasiyalar və bank risklərinin ötürülməsi imkanlarının artması
- yüksək rəqabət şəraitində gəlir əldə etmək üçün banklar tərəfindən riskli əməliyyatlar həyata keçirilməsi və s

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri. Dissertasiya işinin yazılması prosesində əldə olunan nəticələrin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunmuş nəzəri və praktiki məlumatlardan, tövsiyyələrdən, qazanılmış təcrübələrdən bank xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması üçün daxili nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsində, risk yanaşmalarının, idarəetmə siyasətlərinin formalaşdırılmasında istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. BANK FƏALİYYƏTİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1 Maliyyə institutlarında daxili maliyyə nəzarətinin təşkili prinsipləri

Maliyyə sektoru son yüzillikdə qloballaşma və texnoloji inkişafın təsiri ilə ən vacib faktor olmuşdur. Nəticədə maliyyə məhsulları artmış, əməliyyat sərhədləri genişlənmiş və yeni maliyyə bazarları meydana gəlmişdir. Bu inkişaf isə öz növbəsində bank sektorunun idarə etməli olduğu riskləri artırmış və şaxələndirmişdir. Risklərin qeyri-kafi idarə olunması isə dünya maliyyə böhranlarına səbəb olmuşdur. Çünki hər bir ölkənin maliyyə sistemi ilkin olaraq, onun iqtisadiyyatında baş verən yüksəlişə və ya enişə adekvat reaksiya verərək, bu prosesləri qabaqcadan proqnozlaşdırmaq üçün şərait yaradır

Qlobal maliyyə böhranları, makro sabitlik üçün sağlam bir bank sektorunun əhəmiyyətini vurğuladı. Böyük maliyyə itkisi və hətta iflasla nəticələnən bank çatışmazlığının əsas səbəblərindən bəziləri bank rəhbərliyinin götürdüyü həddindən artıq yüksək risklər və onlara nəzarət edə bilməmələri idi. Riskləri nəzarət altında saxlamalı olan daxili nəzarət sisteminin olmaması və ya mövcud daxili nəzarət sistemində olan boşluqlar bank sektoruna geniş miqyasda təhlükə yaratdı.

Hər hansı bir maliyyə fəaliyyəti şirkətin hazırkı vəziyyətinə və qarşıya qoyduğu hədəflərə əsaslanaraq bir strategiya ilə idarə olunmadığı təqdirdə mənasız olur. Artıq maliyyə nəzarəti istənilən şirkətin maliyyəsinin vacib hissəsinə çevrilib. Buna görə də, maliyyə nəzarətinin mənasını, məqsədlərini və faydalarını və düzgün tətbiq edilməsi üçün lazım olan addımları anlamaq çox vacibdir.

Maliyyə nəzarəti – nəzarətin xüsusi hissəsi olub, dəyər dərəcəsində istifadəsi ilə əlaqəli, məqsəduyğun istiqamətdə müəyyən tətbiq sahəsinə malikdir (Xankişiyev B.A., 2012, s: 4). Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının “Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkili barədə qaydalar”-ına əsasən:

Bank işinin və siyasətinin ümumi strateji istiqamətlərinin, o cümlədən daxili nəzarət sisteminin yaradılması və həyata keçirilməsi, habelə bank əməliyyatlarının düzgün və səmərəli aparılması üçün bankın Müşahidə şurası və İdarə Heyəti məsuliyyət daşıyır. Bankın Maliyyə-təftiş komissiyası isə bankın qanunlara, normativ aktlara, habelə bankın özünün siyasətinə və qaydalarına əməl edilməsini təhlil etmək məqsədilə, onun əməliyyatlarının müntəzəm auditinin keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır.

Daxili nəzarət və daxili audit bir-biri ilə sıx bağlı olsa da, bir-birindən fərqlənirlər. Bu səbəbdən, daxili nəzarət anlayışını tam qavraya bilməyimiz üçün ilk öncə audit və daxili nəzarət terminləri arasındakı fərqi aydınlaşdırmalıyıq. Daxili nəzarət bank aktivlərini qorumaq, baş verə biləcək itkiləri vaxtında aşkar etmək, riskləri minimumlaşdırmaq və bankın məqsədlərinə çatmaq üçün idarə heyəti və digər səlahiyyətli heyət üzvləri tərəfindən həyata keçirilən sistemlər, siyasətlər, prosedurlar və proseslərdir. Daxili audit isə bankın fəaliyyətinə, daxili nəzarətə və idarəetmə məlumat sistemlərinə obyektiv, müstəqil baxışı təmin edir, idarəetməyə və idarəetmə sisteminə daxili nəzarətin adekvatlığını və effektivliyini qiymətləndirməyə kömək etməklə ictimaiyyətə açıqlanan dövrü hesabatların bütövlüyünü, dəqiqliyini və dürüstlüyünü təsdiq etməlidir. Daxili audit fəaliyyətinin məqsədi hər tipdə riskləri tapmaq və aradan qaldırmaqdır. Başqa sözlə, daxili audit bölməsi müəssisə daxilində fəaliyyətlərin əvvəlcədən müəyyən edilmiş standartlara, siyasətə və hədəflərə uyğun həyata keçirildiyini yoxlayan bir vahiddir. Daxili audit xidmətinin funksiyalarını ümumiləşdirməli olsaq, daxili nəzarət sisteminin effektivliyinin yoxlanılması və dəyərləndirilməsi, mühasibat və idarəetmə uçotunun düzgünlüyünü, tamlığını, obyektivliyini yoxlamaq, qanunvericiliyin və daxili standartların tələblərinin yerinə yetirildiyini yoxlanılması və s. qeyd edə bilərik.

Son dövrlərdə beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən yeni bir tendensiya müşahidə edilir. Belə ki, aparılan audit yoxlamalarının risk yönümlü olması tövsiyyə edilir. Hətta bəzi şirkətlərdə daxili audit bölməsinin fəaliyyətində bu tələb kimi qoyulmuşdur. Eyni zamanda, bu tipli idarəetmələrdə bir prinsipə də əməl

olunmalıdır ki, o da ilkin mərhələdə risklərin idarə olunması bölməsi tərəfindən baş verə biləcək müxtəlif risklərin müəyyən olunması və onların tənzimlənməsi üzrə optimal nəzarət mexanizmlərinin yaradılmasının dəstəklənməsi, sonrakı mərhələdə isə yaradılmış nəzarət mexanizmlərinin uyğunluğunun və səmərəliliyinin daxili audit şöbəsi tərəfindən qiymətləndirilməsidir.

Ümumiyyətlə daxili nəzarət, bir müəssisənin əməliyyatlarının hədəflərə uyğun olaraq mütəmadi və səmərəli bir şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün rəhbərliyin təyin etdiyi siyasətlərə uyğun olmasını, aktivlərin qorunması, səhv və saxta işlərin qarşısının alınması, maliyyə məlumatlarının vaxtında hazırlanması məqsədilə tətbiq olunan idarəetmə siyasətlərinin məcmusu kimi müəyyən edilir (Çatıkkaş Ö., 2005, s: 4)

Daxili nəzarətin təşkili ilə bağlı beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, bank bütün idarəetmə səviyyələrində, fəaliyyətin bütün sahələrində və bütün struktur bölmələrində daxili nəzarət sisteminin effektivliyini artırmaq, habelə daxili nəzarət sisteminin inkişaf səviyyəsinin bankın xarakterinə və miqyasına uyğunluğunu təmin etmək üçün tədbirlər görür. Effektiv daxili nəzarət sistemi bank idarəçiliyinin vacib tərkib hissəsidir və bank təşkilatlarının etibarlı və səmərəli fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Belə bir sistem, eyni zamanda, bankın qanun və qaydalara, planlara, prosedurlara uyğunluğunu təmin etməyə və gözlənilməz itki və ya bankın nüfuzuna xələl gətirmə riskini azaltmağa kömək edə bilər. Daxili nəzarət sistemi ümumiyyətlə bir şirkətin aktivlərini qorumaq, mühasibat uçotu və digər əməliyyatlarla bağlı məlumatların və hesabatların düzgünlüyünü və etibarlılığını təmin edən və əməliyyatların effektivliyini artıran xüsusiyyətlərə malik bir sistem olaraq təyin edilə bilər. Bundan əlavə, sistem, rəhbərliyin müəyyən etdiyi siyasətə uyğun olaraq əməliyyatların məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirmək, hesablar və hesabat sistemlərini həyata keçirmək, vəzifələr, səlahiyyətlər və məsuliyyətləri və təşkilat planını müəyyənləşdirmək üçün tətbiq olunan bütün qiymətləndirmə və metodları əhatə edir.

Bəzi inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən daxili nəzarət sisteminin səlahiyyətlərini genişləndirən və rolunu gücləndirən bir sıra normativ sənədlər qəbul edilib. Böyük Britaniyada “Cadbury Report” (1991), “Greenbury Code” (1995), “Combined Code” (1998-2003), “Turnbull Report” (1999), “COSO Framework” (2013), “Basel Principles for Banking Supervision” (2012), ABŞ-da “Sarbanes-Oxley Akt” (2002), bu sənədlərdən bəziləridir. Bu sənədlər beynəlxalq aləmdə nümunəvi sənədlər kimi bu gün də öz aktuallığını saxlayır və tanınmaqdadır.

Bu gün Azərbaycanda bank nəzarətinin və tənzimlənməsinin əsas məqsədləri bank sistemində sabitliyin saxlanması, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarının müdafiəsidir (Məmmədov Z.F., 2015 , s: 95).

Ümumilikdə nəzarət sistemləri, bank rəhbərlərinə fəaliyyəti ölçməyə, qərar qəbul etməyə, prosesləri qiymətləndirməyə və riskləri məhdudlaşdırmağa kömək edir. Təəssüf ki, effektiv və yaxşı hazırlanmış idarəetmə sistemləri də icra riskinə məruz qala bilər. Yəni hətta ən yaxşı kadrlar belə diqqətsiz və ya başqa səbəblərdən səhvlərə yol verə bilərlər.

Daxili nəzarət, idarə heyəti, yuxarı rəhbərlik və bütün personal tərəfindən həyata keçirilən bir prosesdir. Bu yalnız müəyyən bir dövrdə həyata keçirilən bir prosedur və ya siyasət deyildir, əksinə davamlı olaraq bank daxilində bütün səviyyələrdə fəaliyyət göstərir və özündə həm nəzarət subyektlərini, həm də nəzarət obyektlərini birləşdirir. İdarə heyəti və yuxarı rəhbərlik effektiv daxili nəzarət prosesini asanlaşdırmaq üçün müvafiq prosedurların yaradılması və davamlı olaraq onun effektivliyinin monitorinqi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Eyni zamanda təşkilat daxilindəki hər bir şəxs prosesdə iştirak etməlidir. Daxili nəzarət prosesinin əsas məqsədləri aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1. Qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsi
2. Ehtiyatlardan qənaətli və səmərəli istifadə
3. Yaranmış müxtəlif risklərə və aktivlərin qorunmasına adekvat nəzarət;
4. Maliyyə və idarəetmə məlumatlarının etibarlılığı və bütövlüyü;

5. Qanun və qaydalara, habelə siyasət, plan, daxili qayda və prosedurlara uyğunluq.

Bu məqsədlərə çatma ehtimalı bütün daxili nəzarət mexanizmlərinə mövcud olan məhdudiyyətlərdən və ya kənar faktorlardan təsirlənə bilər. İnsan səhvləri hər zaman baş verə bilər və bazarda və ya texnoloji mühitdə baş verən dəyişikliklər, ən azı çatışmazlıqlar aşkarlanıb aradan qaldırılana qədər sistemi keçərsiz edə bilər.

Daxili nəzarətin prinsipləri isə rəhbərliyin şirkət aktivlərinin qorunmasını təmin etmək üçün prosedurlar təyin etməsini tələb edən anlayışlardır. Başqa sözlə, bunlar rəhbərliyin şirkət aktivlərini qorumaq yollarını müəyyənləşdirmək üçün istifadə etdiyi prinsiplərdir.

Effektiv və ya yaxşı tərtib olunmuş daxili nəzarət sistemi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

- Yaxşı hazırlanmış mühasibat sistemi: Daxili nəzarət yaxşı hazırlanmış mühasibat sistemini təmin etməlidir. Maliyyə və mühasibat fəaliyyəti ayrı olmalıdır. Məsələn, nağd pula (kassirə) məsuliyyət daşıyan şəxs və hesabatı aparan şəxs (mühasib) iki fərqli şəxs olmalıdır.
- Bacarıqlı personal: Hər bir daxili nəzarət sistemində kadrlar ən vacib elementdir. İşçilər təyin olunmuş işdə bacarıqlı və səriştəli olduqda daxili nəzarət sistemi bəzi digər elementləri olmadıqda da səmərəli və effektiv işləyə bilər.
- İş bölgüsü: Bu, təşkilatın işçiləri arasında iş bölgüsü bərabər paylanmasına aiddir. Təşkilatın hər bir işi müxtəlif mərhələlərə bölünməli və işçilər arasında bacarıq və təcrübələrinə uyğun olaraq paylanmalıdır.
- Əməliyyat məsuliyyətinin uçotdan ayrılması: Bir təşkilatın hər bir şöbəsinə öz qeydiyyatını aparmaq və hesabatlarını hazırlamaq tapşırılsa, daha yaxşı performanslarının olduğunu göstərmək üçün nəticələrin manipulyasiyası meyli ola bilər. Etibarlı qeydlər və məlumatları təmin etmək üçün uçotun

aparılması funksiyası aidiyyəti şöbənin əməliyyat məsuliyyətindən ayrılmalıdır.

- Aktivlərə nəzarətin uçotdan ayrılması: Aktivlərdən sui-istifadə və onların mənimsənilməsinin qarşısının alınması üçün, aktivlərin qorunması və uçotunun ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən aparılması tələb olunur. Tək bir şəxs hər iki funksiyanı yerinə yetirdikdə, təşkilatın aktivlərindən şəxsi maraqları üçün istifadə etmək və məsuliyyətdən boyun qaçırmaq üçün qeydlərdə düzəliş etmək şansı var.
- Nəzarət: Direktorlar mütəmadi olaraq şirkətin maliyyə əməliyyatlarını və vəziyyətini nəzərdən keçirməlidirlər. Əvvəlki dövrlərdəki nəticələrin müqayisə edilməsi daha çox düzəliş tələb edən uyğunsuzluqları göstərir. Büdcə nəzarətinin istifadə edildiyi vəziyyətlərdə, lazımi maddi variasiyalara və izahlara diqqət yetiriləcəkdir. Mütəmadi olaraq səhmlər və ya əmək haqqı şöbəsinin fəaliyyəti kimi müəyyən maddələrə xüsusi baxış keçirilməlidir.
- Daxili audit: Daxili audit bütün daxili nəzarət sistemlərinin bir hissəsidir. Daxili yoxlama və ya hər hansı vəziyyətdən asılı olmayaraq müstəqil fəaliyyət göstərməlidir, üzərinə düşən məsuliyyətdən qıraq istənilən fəaliyyəti kənarlaşdırmalıdır.

1.2 Daxili maliyyə nəzarəti sisteminin nəzarət elementləri

Kredit təşkilatları öz fəaliyyətlərini həyata keçirərkən müxtəlif növ risklərlə qarşılaşırlar. Bu riskləri 2 əsas kateqoriyada cəmləyə bilərik - ölçüləbilən (kredit, bazar, likvidlik və s.) və ölçülə bilinməyən (oğurluq, mənimsəmə, əməliyyat riski, reputasiya riski və s.). Bütün bu risklərə nəzarət daxili nəzarət sisteminin başqa vacib aspektidir. Kredit institutları fəaliyyət arealından və əməliyyatlarının qarışıqlığından asılı olaraq, baş verə biləcək bütün növ risklərin müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi və bunlara nəzarət edilməsi adına öz risk idarəetmə sistemlərini yaratmalıdırlar.

Risqlərin idarə olunması sahəsində, kredit institutlarının qarşılaşdığı risklərlə bağlı bir çox işlər görülmüşdür. Buna əlavə olaraq, risklərin idarə edilməsi sistemlərinin əsas prinsiplərinin risklərin baş verdiyi xüsusi sahələrə uyğunlaşdırılmalı olduğunun vacibliyi vurğulanmalıdır. Bu çərçivədə hər iki risk kateqoriyasına aid olan (ölçülən bilən və ölçülə bilinməyən) əsas prinsipləri xatırlamaq kifayətdir. Əlavə olaraq aşağıda qeyd olunan prinsipləri də diqqətə almaq lazımdır:

- a) kredit təşkilatları bütün fəaliyyətlərə nəzarət edən və riskin bütün aspektlərini əhatə edən müstəqil risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılmasının vacibliyini nəzərə almalıdırlar;
- b) hər bir risk növü üçün adekvat risk götürmə siyasəti qurulmalıdır; bu, ölçülə bilən risklər üçün müvafiq əməliyyat həddlərinin təyin edilməsini və bu risklərin azaldılması üçün adekvat prosedurların müəyyən edilməsini tələb edir;
- c) risk siyasətində yeni fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün tələb olunan avtorizasiya proseduru olmalıdır. İştirak edən bütün şəxslər yeni fəaliyyətlə əlaqəli risklər və ümumi risklərin idarə edilməsi sistemində inteqrasiya yolları barədə tam məlumatlı olmalıdırlar;
- d) siyasətlərə və məhdudiyyətlərə riayət olunduğu davamlı olaraq izlənilməlidir və əməliyyat limitlərindəki kənarlaşmalar dərhal qiymətləndirilməli və məlumat verilməlidir. Qayda pozuntuları ilə mübarizəyə dair aydın təlimatlar yaradılmalıdır.
- e) Bazarın inkişafı ilə bağlı siyasətlər və limitlər mütəmadi olaraq gözdən keçirilməlidir.

Daxili nəzarət sisteminin komponentləri Beynəlxalq Audit Standartları 400-ə əsasən “mühasibat sistemi” , “nəzarət mühiti” və “ nəzarət fəaliyyətləri” olmaqla 3 yerə ayrılır. Lakin daha sonradan bu daxili nəzarət sisteminin komponentləri COSO tərəfindən tərtib olunan təlimatda daha geniş formada öz əksini tapmışdır. Əksər

müəssisə və qurumlar tərəfindən istinad verilən rəqlamentə əsasən, hər bir effektiv idarəetmə sistemi aşağıdakı komponentlərə malik olmalıdır:

- Nəzarət mühiti.
- Riskin qiymətləndirilməsi.
- Nəzarət fəaliyyəti.
- Məlumat və rabitə sistemləri.
- Özünü qiymətləndirmə və ya monitoring.

Nəzarət mühiti, təşkilat daxilində daxili nəzarəti həyata keçirməyə əsas verən bir sıra standart, proses və strukturları təsvir edir. Daxili Auditorlar İnstitutuna (DAİ) görə, nəzarət mühiti effektiv daxili nəzarət sisteminin qurulduğu və işlədiyi bir təşkilatda aşağıda qeyd olunan ümumi məqsədlərə çatmaqda təminat verir:

- 1) strateji hədəflərə çatmaq;
- 2) daxili və xarici maraqlı tərəfləri etibarlı maliyyə hesabatı ilə təmin etmək;
- 3) işini səmərəli və effektiv şəkildə həyata keçirmək;
- 4) bütün tətbiq olunan qanun və qaydalara əməl etmək;
- 5) aktivləri qorumaq.

Bəs daxili nəzarət mühitini necə qiymətləndirə bilərik? Bunun üçün ilk növbədə daxili nəzarət mühitinə hansı faktorların daxil olduğunu bilməyimiz lazımdır. COSO-nun tərtib etdiyi tədbirlər planına əsasən daxili nəzarət mühiti beş faktordan ibarət olmalıdır:

1. Təşkilat bütövlüyə və etik dəyərlərə bağlılıq nümayiş etdirir.
2. Nəzarət vəzifələrini həyata keçirir.
3. Quruluşu, səlahiyyətləri və vəzifələri təyin edir
4. Səriştəyə və bacarıqlara sadıqlıq nümayiş etdirir.
5. Hesabatlılığı təmin edir.

Risqlərin qiymətləndirilməsi risklərin necə idarə olunacağını müəyyən etmək üçün əsas təşkil edir. Risk bir hadisənin baş verməsi və təşkilatın

məqsədlərinə çatmasına mənfi təsir göstərmə ehtimalı olaraq təyin olunur. İdarəolunmaz risk gətirmə bankın məqsədlərinə çatmasına mane ola və ya əməliyyatlarına təhlükə yarada biləcəyi üçün rəhbərlik bankın üzləşə biləcəyi bütün növ riskləri qiymətləndirməlidir. Risklərin qiymətləndirilməsi rəhbərlikdən daxili və xarici mühitdə baş verə biləcək dəyişikliklərin təsirini nəzərə almağı və potensial tədbirlər görməsini tələb edir.

- Dəyərləndirmə kriteriyaları formalaşdırmaq;
- Hər bir riski və fürsəti dəyərləndirmək;
- Risklərin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almaq, çünki risk özlüyündə bir neçə riski gətirir və bunlar birləşdikdə daha böyük ziyanə səbəb ola bilərlər;
- Riskləri prioritetləşdirmək, bununla rəhbərlik daha geniş miqyasda və baş verməsi ən çox zərər verə biləcək risklərə fokuslanır;
- Risklərə reaksiya vermək.

Bank fəaliyyətində və ya digər müəssisələrdə risklərə reaksiya verməyə bir neçə yanaşma mövcuddur. Bunlara riski qəbul etmək, riski azaltmaq, riski bölüşmək, riski kənarlaşdırmaq, riskləri üçüncü tərəfə ötürmək və s. misal göstərə bilərik (J.C. Hull. 2018, s: 151)

Nəzarət fəaliyyətləri rəhbərliyə məqsədlərə çatmağı təmin etmək üçün riskləri azaltmağa kömək edən tədbirlərdir (ümumiyyətlə şirkətin siyasət, prosedur və standartlarında təsvir olunur).

Nəzarət fəaliyyətləri təşkilatın bütün səviyyələrində həyata keçirilə bilər. Bu fəaliyyətlər idarəetmə və rəhbərliyin bankın məqsədlərinə çatmasına mane ola biləcək risklərə nəzarət etməsini təmin edir. COSO təlimatlarına əsasən nəzarət fəaliyyətinin təşkili aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- Rəhbərlik məqsədlərə çatmaq və risklərə reaksiya vermək üçün nəzarət fəaliyyətləri tərtib etməlidir
- Rəhbərlik məqsədlərə çatmaq və risklərə reaksiya vermək üçün müəssisənin informasiya sistemini və əlaqəli nəzarət fəaliyyətini tərtib etməlidir.

- Rəhbərlik nəzarət tədbirlərini yazılı siyasət və normativləri vasitəsilə həyata keçirməlidir

Nəzarət fəaliyyətlərinə əlavə olaraq bəzi tətbiq olunan təcrübələr vardır ki, daxili nəzarət sisteminin effektivliyinin təmin olunmasında, müəssisənin üzləşə biləcəyi riskləri azaltmaqda müstəsna rol oynaya bilər. Bunlara aid edə bilərik:

- Əməliyyat göstəriciləri və istisna hesabatlar. Məsələn, rəhbərlik büdcə məbləğləri ilə müqayisədə maliyyə nəticələrini göstərən hesabatları mütəmadi olaraq nəzərdən keçirməlidir və kredit şöbəsinin müdiri həftəlik qanun pozuntuları və ya sənədləşdirmə istisnaları barədə hesabatları nəzərdən keçirməlidir.
- Əməliyyatlar və fəaliyyətlər üçün təsdiqləmə və icazə. Məsələn, müəyyən edilmiş həddən artıq bütün əməliyyatlar müvafiq idarəetmə səviyyəsi tərəfindən təsdiqlənməli və ya icazə verilməlidir. Lazım olduqda təsdiq və ya icazə üçün iki idarəetmə səviyyəsi də çıxış edə bilər. Bir insanın qəsdən və ya bilməyərək xəta törətməsi, baş vermiş xətanın ört-basdır edilməsi və ya gizlədilməsi riskini azaltmaq üçün vəzifələrin ayrılması və “4 göz” yoxlama prinsipinin tətbiqi. Məsələn, əməliyyatı icra edən şəxslə onu sonda təsdiqləyən şəxs eyni olmamalıdır.
- İdarəetmə və digər rəhbər vəzifələrdə çalışanların hər il ardıcıl iki həftə işdə olmaması tələbi mövcuddur.
- Əməliyyatların və hadisələrin qeydə alınmasını təmin etmək üçün sənədlərin hazırlanması və istifadəsi. Məsələn, əvvəlcədən formalaşdırılmış sənədlərdən istifadə monitorinqi asanlaşdırır.
- İşlərin görülməsi və qeyd edilməsi barədə müstəqil yoxlamalar.

İnformasiya və kommunikasiya. Hər bir şirkətin öz məqsədlərinə çatması və daxili nəzarət vəzifələrini yerinə yetirilməsində informasiya müstəsna rol oynayır. Rəhbərlik digər daxili nəzarət üsullarının fəaliyyətini izləmək üçün həm daxili, həm də xarici resurslardan etibarlı və lazımlı məlumatlardan istifadə edir.

Kommunikasiya lazımlı məlumatın təmin olunması, paylaması və əldə olunmasında davamlı bir prosesdir. Daxili kommunikasiya məlumatın təşkilat daxilində yayılması (yuxarıdan aşağıda və əksinə) mənasına gəlir. COSO təlimatlarına əsasən informasiya və kommunikasiya fəaliyyətinin effektiv təşkili üçün 3 prinsipi vardır:

- Təşkilat daxili nəzarətin fəaliyyətini dəstəkləmək və məqsədlərinə çatmaq üçün etibarlı və lazımlı məlumatlar əldə edir və istifadə edir.
- Təşkilat məqsədlərinə çatmaq və daxili nəzarətin fəaliyyətini dəstəkləmək üçün lazım olan məlumatları (daxili nəzarətin məqsədləri və vəzifələri də daxil olmaqla) təşkilat daxili ötürür.
- Təşkilat məqsədlərinə çatmaq üçün, daxili nəzarətin fəaliyyətinə təsir edən məsələlərlə bağlı xarici tərəflərlə də məlumat mübadiləsi qurur.

Yaradılmış məlumatın keyfiyyəti idarəetmənin qərar qəbulu prosesinə təsir göstərir. Burada keyfiyyətli məlumat dedikdə, informasiyanın məzmununun uyğunluğu, məlumatın aidiyyəti tərəflər üçün etibarlı, güncəl və əlçatan olması nəzərdə tutulur.

Monitoring (yoxlama) fəaliyyətləri, hər bir komponent daxilindəki prinsiplərə təsir edən yoxlamalar da daxil olmaqla, daxili nəzarətin beş elementindən hər birinin mövcud olduğu və işlədiyini doğrulamaq üçün periodik fəaliyyət göstərən dəyərləndirilmə funksiyasıdır. Son illərdə təşkilatlar daxili nəzarət sistemlərinin keyfiyyətini artırmaq üçün çoxlu sərmayə yatırmışlar. Bu sərmayə yatırımının bəzi səbəbləri vardır, bunlara misal olaraq: yaxşı daxili nəzarət yaxşı qurulmuş bir işdir-təşkilata əməliyyat, maliyyə və digər hədəflərinə çatmaqda dəstəkdir. Davamlı monitoring gündəlik əməliyyat və fəaliyyətin normal gedişatının bir hissəsi olmalıdır. Monitoring və ya qiymətləndirmə bankın nəzarət sisteminin fəaliyyətinə öz nəzarətidir.

Monitoring sisteminin bir hissəsi olaraq daxili və xarici audit funksiyaları bir nəzarət sisteminin tərtibatı və fəaliyyətinin keyfiyyəti və effektivliyinin müstəqil qiymətləndirilməsini təmin edə bilər. Bütün bank işçiləri özünü qiymətləndirmə və

ya monitoring üçün məsuliyyəti bölüşməlidir; hər kəs nəzarət sistemindəki hər hansı bir pozuntu barədə məlumat verməli olduğunu başa düşməlidir.

Monitoring olunmayan nəzarət sistemləri bir müddətdən sonra pisləşməyə meyillənir. COSO təlimatında da deyildiyi kimi, ...“monitorinq daxili nəzarətin effektiv formada işləməyə davam etdiyini yoxlamağı təmin edir”.

Monitoring effektiv formada hazırlanıb həyata keçirildikdə təşkilat fayda əldə edir, çünki bu zaman:

- Daxili nəzarət problemlərini vaxtında müəyyənləşdirir və düzəldir,
- Qərar qəbul edilməsi prosesində istifadə üçün daha dəqiq və etibarlı məlumat hazırlayır,
- Dəqiq və vaxtında maliyyə hesabatları hazırlayır, və
- Daxili nəzarətin effektivliyi ilə bağlı raportlar və fikirlər verə biləcək vəziyyətdə olur.

Vaxt keçdikdə effektiv monitoring, təşkilati effektivliyə və daxili nəzarət barədə ictimaiyyətə açıq hesabatların verilməsi ilə əlaqədar xərclərin azalmasına gətirib çıxara bilər.

Monitoring iki yolla aparıla bilər: davam edən fəaliyyətlərin yoxlanılması və ya ayrıca qiymətləndirmə ilə. Daxili nəzarət sistemləri davamlı olaraq öz fəaliyyətini yoxlayacaq formada qurulur. Davamlı monitoringin effektivlik dərəcəsi nə qədər yüksəkdirsə, ayrıca qiymətləndirməyə o qədər az ehtiyac qalacaqdır.

Daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyi ətrafdakı dəyişikliklər və ya təşkilatın fəaliyyətində daxili dəyişikliklərə görə dəyişə bilər. Monitoring prosesi bu dəyişikliklərin identifikasiyasını dəstəkləyəcək formada hazırlanmalıdır. COSO təlimatlarına görə bu, davamlı nəzarətin ilkin identifikasiyasının əsasını təşkil edir.

1.3 Bank fəaliyyətində daxili maliyyə nəzarətinin həyata keçirilmə mərhələləri

Digər iş sahələri ilə müqayisədə bankçılıq daha yüksək risk səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Bankda daxili nəzarət sisteminin düzgün təşkili müştərilərin, investorların və bankın səhmdarlarının (mülkiyyətçilərinin) maraqlarını qoruyur, çünki bu, risklərin həyata keçirilməsinin (materializasiyasının) nəticələrinin qarşısının alınması, aşkar edilməsi, tanınması, qarşısının alınması və lokallaşdırılması funksiyalarını daşıyır.

Nəzarət sisteminin funksiyaları keçmiş, indiki və gələcək dövrlərə münasibətdə həyata keçirilməlidir.

Müasir maliyyə qloballaşması və maliyyə bazarlarının integrasiyası şəraitində, milli iqtisadiyyatın xarici zərbələrə yüksək həssaslığı, investisiya və kredit əməliyyatları, bankın aktiv və öhdəlikləri üzərində daxili nəzarət sisteminin təşkili xüsusi aktualıq kəsb edir və uğurlu fəaliyyətinin vacib şərtidir.

Bu nəzarət vasitələri isə bir təşkilat daxilində idarəetmə sistemlərinin adekvatlığını, əməliyyat effektivliyini və səmərəliliyini müstəqil qiymətləndirən effektiv bir audit funksiyası ilə dəstəklənməlidir. Daxili nəzarət bankların əməliyyat fəaliyyətində, xərclərin və itkilərin azaldılmasında, fırıldaqçılıqların qarşısının alınmasında, etibarlı hesabatların hazırlanmasında effektiv və səmərəli başlanğıc nöqtəsidir.

Bankın daxili nəzarət xidmətinin əsas nəzarət prosedurları aşağıdakı addımları özündə cəmləşdirən risk yönümlü yoxlamalardır:

- yoxlama planı hazırlanır;
- yoxlama aparılır;
- alınan məlumatlar qiymətləndirilir və analiz olunur;
- müəyyən edilmiş kənarlaşmaları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görülür;

- qərar və tövsiyələrin icrasına nəzarət edilir.

Bank fəaliyyətində maliyyə nəzarətinin təşkili prosesini mərhələlər üzrə ümumiləşdirmək istəsək, aşağıda qeyd olunan formada tərtib edə bilərik:

Planlaşdırma - obyektin, məqsədlərin və nəzarət formalarının müəyyənləşdirilməsini və maliyyə qərarlarının icrasının qiymətləndirilməsində istifadə ediləcək kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsini əhatə edir. Banklarda nəzarət planın hazırlanan zaman, rəhbərlik tərəfindən təsdiqlənməzdən öncə ilk olaraq risk menecment tərəfindən yoxlanılıb, qiymətləndirilməsi üçün təqdim olunur. Müvafiq düzəlişlər edildikdən sonra isə icraya yönlədirilməsi üçün rəhbərliyə təqdim olunur. Ümumilikdə nəzarət prosesinin təşkilində risk menecment bir növ bankın “düşünən beyni” rolunu oynayır.

Nəzarətin aparılması - məqsədi nəzarət obyektinin vəziyyətini xarakterizə edən əməliyyat məlumatlarının toplanması və onların ilkin qiymətləndirilməsi olacaqdır.

Nəzarət nəticələrinin sistemləşdirilməsi (müəyyən meyarlara görə alınan məlumatların ümumiləşdirilməsi və nizamlanması) və hesabat;

Nəticələrin icrasına nəzarət - nəzarətin nəticələrinə əsasən qəbul edilmiş qərarların bütün maraqlı tərəflərə çatdırılmasını, aşkar edilmiş pozuntuların və çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin hazırlanmasını və həyata keçirilməsini əhatə edir.

Bankın daxili nəzarət sisteminin təşkilinə bir sıra amillər təsir edir: rəhbərliyin daxili nəzarət sisteminə münasibəti, kredit təşkilatının fəaliyyət sahələri və növləri, daxili nəzarət sisteminin məqsəd və vəzifələri, resurs dəstəyi, işçilərin səriştə səviyyəsi və s.

Daxili nəzarətin aşağıdakı sahələrini ayırmaq olar:

- kredit təşkilatı fəaliyyətinin təşkilinə rəhbər orqanlar tərəfindən nəzarət;
- bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin fəaliyyətinin monitorinqi və bank risklərinin qiymətləndirilməsi;
- bank əməliyyatlarının (əməliyyatların) səlahiyyətlərinin bölgüsünə nəzarət;
- məlumat axınlarının (məlumatların qəbulu və ötürülməsi) idarə edilməsinə və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə nəzarət;
- kredit təşkilatının məqsədlərinə uyğunluğunun dərəcəsini qiymətləndirmək, çatışmazlıqları aşkar etmək, təkliflər hazırlamaq və kredit təşkilatının daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qərarların icrasına nəzarət etmək (daxili nəzarət sisteminin monitorinqi) üçün daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətinin daimi monitorinqi.

Daxili nəzarət xidmətinin funksional fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini konkretləşdirərək, aşağıdakı nəzarət prosedurlarının əhatə dairəsini ayırmaq olar:

- aktivlərin təhlükəsizliyinə nəzarətin qiymətləndirilməsi;
- maliyyə hesabatlarının etibarlılığına nəzarətin qiymətləndirilməsi;
- daxili qayda və prosedurlara uyğunluğun qiymətləndirilməsi;
- qanun və qaydalara uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- müqavilə öhdəliklərinə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- əməliyyat effektivliyinin qiymətləndirilməsi;
- məqsəd və vəzifələrin əldə olunmasının qiymətləndirilməsi;
- risk qiymətləndirilməsi.

Daxili nəzarət xidmətinin funksiyalarının nəzarət prosedurları və proseslərinin növləri üzrə aşağıdakı təsnifatı kommersiya banklarının daxili nəzarət sistemlərinin və tənzimləyici daxili bank sənədlərinin müxtəlif modellərinin işlənməsində istifadə edilə bilər:

- a) "nəzarət" funksiyalarının növü: xarici auditin dəstəklənməsi də daxil olmaqla, yoxlama aparmaq, məlumat sistemlərini yoxlamaq, saxtakarlığı araşdırmaq,;
- b) "məsləhət" funksiyalarının növü: daxili nəzarət sisteminin qurulmasında rəhbərliyə yardım, risklərin idarə edilməsi, konsaltinq, bank menecmentinin səmərəliliyinin artırılmasında iştirak, xüsusi layihələrdə iştirak;
- c) "monitorinq" funksiyalarının növü: daxili nəzarət sisteminin monitorinqi, aktivlərin təhlükəsizliyinə nəzarət, işin davamlılığını təmin etmək və s.;
- d) "əlaqələndirilmə" funksiyaların növü: bankın regional şəbəkəsi, funksional xidmətlər və nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə sisteminin qurulması, risklər barədə aidiyyatı şəxslərin vaxtında və düzgün məlumatla təmin olunması;
- e) "metodoloji dəstəyi" funksiyalarının növü: metodların, yoxlanış növlərinin müəyyənləşdirilməsi, normativ əmsalları hesablamaqla standartlaşdırma və risk qiymətləndirilməsi, istifadə olunan sənədlərin siyahısını müəyyənləşdirmək və s.

Daxili nəzarət iş prosesinin və idarəetmə səviyyələrinin bütün mərhələlərində obyektiv şəkildə zəruridir, buna görə də daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyi və adekvatlığı, daxili nəzarəti kredit təşkilatının iş prosesinə daxil etməklə əldə olunur, bankın prosesə yanaşmasının ayrılmaz bir parçası və tamamlayıcısı olur. Üstəlik, daxili nəzarət əsas iş proseslərinin sənədləşdirilməsini, yəni texnologiyanın izlənməsini və bankın müəyyən bölmələrində aparılmış əməliyyatların icrasını təşkil

etməyi özlüyündə ehtiva edir. Daxili nəzarət və iş proseslərinin belə sisteməlik təşkilə nəzarət prosedurlarının effektivliyini artırır və vaxtında risklərin qiymətləndirilməsini və azaldılması tədbirlərinin işlənməsini təmin edir. Bundan əlavə, kredit təşkilatının rəqabət qabiliyyəti və bazardakı mövqeyi bank məhsulları və xidmətlərinin keyfiyyətindən, biznes proseslərinin rəsmiləşdirilməsindən və sabitliyindən, müştəri məmnuniyyəti və etibarından birbaşa asılıdır.

Ümumiyyətlə bank sistemlərində daxili nəzarət prosesinin başdan sona qədər icrası tək bir departament və ya bölmə tərəfindən aparılır. Banklarda nəzarət adətən potensial risklər olan sahələrdə və ya itki və oğurluq halları baş verə biləcək əməliyyatlarda aparılır. Bu zaman isə risk menecmentdə ən çox istifadə olunan “müdafiənin 3 həddi” (Three Lines of Defence) prinsipinə istinad olunur. Bank kimi digər maliyyə müəssisələrində də istifadə olunan bu metod baş verə biləcək risklərin və itkilərin təyin olunması və kənarlaşdırılmasında süzgəc rolunu oynayır (<https://www.iaa.org.uk/resources/audit-committees/governance-of-risk-three-lines-of-defence/>).

Adından da göründüyü kimi 3 hədd prinsipində fəaliyyəti bir-birinə bağlı 3 hədd mövcuddur. Müdafiənin 1-ci həddi rolunu əməliyyatlara nəzarət funksiyası icra edir. İlk müdafiə xətti risklərin sahibi və idarəediciləridirlər (internal auditors institute). Əməliyyat menecmenti risklərin daxili nəzarətini təmin edir. Müəssisələrin günlük əməliyyatlarında riskləri təyin edən, dəyərləndirən, onlara nəzarət edən və risklərlə əlaqəli lazımi prosedurların görülməsini təmin edənlərdir, bu prosedurların və tətbiq olunan siyasətlərin təşkilatın məqsədlərinə uyğun olduğuna və onun maraqlarının qorunduğuna əmin olanlardır.

Bankın idarəedici qüvvələri bu müdafiə xəttini səmərəli formada işləməsi və baş verə biləcək hadisələrlə effektiv formada başa çıxma bilməsi üçün yaradırlar.

İlk baxışda ilkin müdafiə xəttinin risklərlə effektiv formada başa çıxmaq üçün yetərli olduğu təəsüratı yarana bilər. Lakin real təcrübədə bunun kifayət olmadığı sübut olunur. İkinci müdafiə xəttinin lazımlı olmasının səbəbi də budur – birinci müdafiə xəttini dəstəkləmək və fəaliyyətlərini izləmək. Bu qrupda lazım ola biləcək professional işçilər isə təşkilatın tipinə və fəaliyyət istiqamətinə uyğun olaraq dəyişiklik göstərə bilər.

İkinci müdafiə xətti aşağıdakı vəzifələrin birini və ya bir neçəsini ehtiva edə bilər (<https://www.iaa.org.uk/resources/audit-committees/governance-of-risk-three-lines-of-defence/>):

- İdarəetmə siyasəti üçün dəstək təmin etmək, hədəflər qoymaq və tətbiq etmək üçün vəzifə və öhdəlikləri aydınlaşdırmaq,
- Bilinən və ortaya çıxma biləcək problemlərin müəyyən edilməsi və risklərin idarə olunması sərhədlərini təyin edilməsi,
- Risklərin və problemlərin idarə olunması üçün proseslərin və idarəetmələrin inkişafında kömək göstərilməsi,
- Risklərin idarə edilməsi prosesində kadrlar hazırlamaq və rəhbərlik etmək,
- Bu proseslərin həyata keçirilməsində əməliyyat idarəetməsini asanlaşdırmaq və izləmək.
- Daxili nəzarətin yetərliliyinə, hesabatların düzgünlüyünə və tamlığına, qanun və qaydalara uyğunluğunu və ziyanın vaxtında azaldılmasını nəzarət etmək.

Bankın əməliyyatlarının kompleksliliyindən, yaşana biləcək risk hallarından və qeyd olunanlardan əlavə olaraq başqa funksiyalara da ehtiyacı yarana bilər.

Üçüncü müdafiə xətti ən yüksək müstəqillik səviyyəsinə sahib olan və hərtərəfli zəmanət verən daxili audit funksiyasıdır. Birinci və ikinci müdafiə xəttində

bu dərəcədə müstəqillik və obyektivlik yoxdur. Bu qrup risklərin idarə edilməsi, idarəetmə və daxili nəzarətin effektivliyinə dair təminat verir. Birinci və ikinci müdafiə xəttinin fəaliyyətlərini və ümumi bankın məqsədlərinə nisbətən performansını qiymətləndirir və hesabat verir.

Bütün bu müdafiə səviyyələrində əməliyyatlar “4 göz” prinsipi ilə yoxlanılmalı və təsdiqlənməlidir. “Dörd göz” prinsipi, müəyyən bir fəaliyyətin, yəni qərarvermə, əməliyyat icrası və s. ən azı iki nəfər tərəfindən təsdiqlənməli olması deməkdir. Bu nəzarət mexanizmi şəffaflığı artırmaq və insan faktorunu nəzərə alaraq baş verə biləcək xətaların minimumlaşdırılması üçün istifadə olunur (<https://www.unido.org/overview/member-states/change-management/faq/what-four-eyes-principle>).

Bunlar bankın ümumi üzləşə biləcəyi risklərlə mübarizə etməsi üçün təşkil olunan daxili nəzarət sisteminin təşkili mərhələləridir. Bankın digər bir nəzarət tələb edən hissəsi isə mövcud maliyyə varlığına nəzarətdir. Başqa sözlə desək bankın pulunun qorunması. Hər bir bank maliyyə ili başlamamışdan öncə öz büdcəsini təsdiq edir və planlanmış büdcəyə əsasən xərcləmələr həyata keçirir. Təsdiqlənmə prosesində bütün şöbələrdən potensial xərclər barədə toplanmış məlumatlar analiz olunur və lazımsız xərc maddələri çıxarıldıqdan sonra büdcə planı təsdiqlənir. Bundan sonra ilə təsdiq olunmuş büdcəyə nəzarət edilməsi prosesi başlayır. Ümumi formada bu proses, nəzərdə tutulan xərcin büdcəyə uyğun olub-olmaması yoxlanılması ilə həyata keçirilir.

İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda banklar və ya digər müəssisələr iş fəaliyyətinin optimallaşdırılması və son nəticədə gəlirliliklərini artırmaq üçün “böyük məlumatlardan” (Big Data) istifadə edirlər. “Big Data”-dan istifadə edən müəssisələr bu məlumatlardan effektiv istifadə etdikləri təqdirdə daha sürətli və obyektiv qərarlar verə bildiklərindən, bu

məlumatlardan istifadə etməyənlərə nəzərən potensial rəqabət üstünlüyünə sahib olurlar. Misal üçün, bu məlumatlar (Big Data) aparılan əməliyyatların prosedurlara və qanunlara riayət olunaraq həyata keçirildiyini ölçməkdə və ya digər bütün fəaliyyətlərdə çox böyük üstünlük qazandırır. Bu proses ilkin mərhələdə bankın bütün əməliyyatları barədə məlumatların bir yere toplanılması ilə başlanılır. Bu hissədən sonrasındakı isə xüsusi proqram təminatları vasitəsilə toplanan məlumatlar analiz olunur və işlərin avtomatlaşdırılması üçün qurulan məntiqi alqoritmlər əməliyyat fəaliyyətində olan kənarlaşmaları aşkarlayır və bu barədə raport verir. Və ya artıq dövrümüzdə tendensiyaya çevrilən süni intellektlər (AI) vasitəsilə insan faktorunun təsiri minimuma endirilməklə bu proses həyata keçirilə bilər (<https://us.hitachi-solutions.com/blog/big-data-banking/>).

II FƏSİL. BANK FƏALİYYƏTİNDƏ TƏŞKİL OLUNAN DAXİLİ MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1 Bank fəaliyyətində təşkil olunan daxili maliyyə nəzarəti sisteminin müasir vəziyyəti

Keçmişdə “daxili nəzarət” anlayışı “daxili yoxlama” anlayışı ilə məhdudlaşdı. 1930-cu ildə daxili yoxlama sistemi, müəyyən olunmuş vəzifələri müstəqil şəkildə yerinə yetirən bir işçinin fırıldaqçılıq(fraud) ehtimallarına qarşı başqası tərəfindən davamlı yoxlanıldığı əlaqəli prosedurların və hesablar sistemlərinin cəmi kimi müəyyən edilirdi.

Şirkətlər birdən-birə çökəndə isə verilən tək bir sual oldu, “nə baş verdi?”. Bu sualın əsas cavablarından biri isə nəzarət sistemlərindəki boşluqlar idi. Ümumiyyətlə daxili nəzarət təşkilatı məqsədlərinə çatmağa istiqamətləndirən bir prosesdir. Bu məqsədlərə operativlik və effektivlik, maliyyə hesabatlarının etibarlılığı və müvafiq qanun və qaydalara uyğunluq daxildir (COSO, 2013).

Ümumiyyətlə təşkilatın cari əməliyyatlarında daxili nəzarətin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Birincisi, daxili nəzarət səhvlərin və saxtakarlığın aşkarlanmasına kömək edir. Nəzarət mühitinin, mühasibat sisteminin və nəzarət proqramının yaradılması və təkmilləşdirilməsini özündə cəmləşdirən daxili nəzarətin inkişaf etmiş strukturu sayəsində səhv və saxtakarlıq ehtimalı minimum səviyyəyə endirilə bilər. İkincisi, qanunsuz davranışları azaldır. Bir müəssisə subyektinin riayət etməsi lazım olan qaydalar ciddi və mürəkkəb ola bilər. Tələsik davranış qanunun pozulmasına gətirib çıxarsa, bu təkcə qurumun ictimai nüfuzuna (reputasiya riski) zərər verməklə qalmır, həm də vaxt tələb edən məhkəmə iddiaları və kompensasiya səbəbindən əməliyyat çətinliyi riski yaradır. Daxili nəzarətin qurulması və artırılması qanunsuz əməllərin azalmasına kömək edir.

Üçüncüsü, daxili nəzarət təsərrüfat subyektinin rəqabət qabiliyyətliyini artırır. Yaxşı və səmərəli qurulmuş daxili nəzarət sistemi bir təsərrüfat subyektinin uğuruna töhfə verir. Həm də bir problemin qarşısını almaq həmin problem baş verdikdən sonra onun nəticələrini kompensasiya etməkdən daha sərfəlidir. Yüksək rəqabətli bazarda yaxşı idarə olunan daxili nəzarət sistemi sahibkarlığı uğursuzluqlardan qoruyur. Sahibkarlıq subyektində daxili nəzarət işçinin şirkətin məqsəd və vəzifələrini başa düşməsinə yaxşılaşdırır və daxili nəzarət anlayışlarını formalaşdırır; işçilər şirkət siyasətlərini və proqramlarını daha dəqiq yerinə yetirməyə meyil edirlər və bununla da bütövlükdə əməliyyat səmərəliliyi yaxşılaşdırıla bilər. Yaxşı nəzarət o deməkdir ki, risklər əvvəlcədən müəyyənləşdirilib və səmərəli şəkildə idarə olunur.

Bundan əlavə, bu nəzarət məlumatların keyfiyyətini artırır. Güclü daxili nəzarət prosesi daha səmərəli işləməyə və rəhbərliyin, direktorların və səhmdarların qərar qəbul etmək üçün etibar edə biləcəyi məlumatların keyfiyyətini artırmasına səbəb olur. Bundan əlavə, nəzarət biznes infrastrukturunun yaradılmasına kömək edir. Bir çox yeni müəssisə qurucularının biznes vizyonlarına uyğun nəzarət

infrastrukturu qurmadığı üçün uğursuz olur. Nəhayət, daxili nəzarət kənar auditorlara ödənilən məvaciblərin azaldılmasında xüsusi yer tutur. Effektiv daxili nəzarət sistemi auditorların yoxlama müddətini və səylərini azaltmaqla ona etibar etməyə imkan verir.

Bank sektorunda daxili nəzarət sistemlərinin tətbiq olunmasının əsas səbəbi kimi, bankın hədəflərinə daim çatdığından əmin olma ehtiyacı göstərilə bilər.

COSO tərfi daxili nəzarətin dörd fərqli xüsusiyyətini ayırır. Birincisi, daxili nəzarət davamlı bir prosesdir. Bu rəhbərlik üçün bir vasitədir, yəni bir təşkilatın məqsədlərinin yerinə yetirilməsi üçün bir vasitə kimi qəbul edilməlidir. İkincisi, daxili nəzarəti təşkilatın işçiləri həyata keçirir. Eyni zamanda daxili nəzarət, təşkilat daxilindəki insanların davranışına təsir göstərir. Hər bir insanın özünəməxsus bir keçmişi, fərqli ehtiyacları və fərqli prioritetləri var və bu, təşkilat daxilindəki ünsiyyətə və fəaliyyətə təsir edəcəkdir. Daxili nəzarət məsuliyyətlərin, habelə səlahiyyət həddinin tanınmasını gücləndirmək və təşkilat daxilində insanlar tərəfindən görülən işləri bütövlükdə qurumun hədəfləri ilə uyğunlaşdırmaq üçün bir yoldur.

Üçüncüsü, daxili nəzarət sadəcə bir sıra təbii məhdudiyyətlər səbəbindən etibarlı zəmanət verəcəyi gözlənilə bilər, bu isə, nəzarət prosesinin pulsuz olmadığı gerçəyidir – nəzarətin dolayı xərcləri və həmçinin faydaları nəzərə alınmalıdır. Hər bir təşkilatın bir sıra məqsədləri və missiyası var. COSO modeli vəzifələri əməliyyatlar, maliyyə hesabatları və uyğunluq olmaqla üç kateqoriyaya bölür və tanıyır. Əməliyyatların məqsədi müəssisənin ehtiyatlarından səmərəli istifadə ilə əlaqədardır. Maliyyə hesabatlarının məqsədi etibarlı dərc edilmiş maliyyə hesabatlarının hazırlanması ilə əlaqədardır, uyğunluq məqsədi isə müəssisənin tətbiq olunan qanun və qaydalara uyğunluğudur. Kateqoriyalar fərqli olsa da, üst-üstə düşükləri düşünüləlidir, yəni bir məqsəd birdən çox kateqoriyaya aid ola bilər.

Kredit təşkilatında daxili nəzarət sisteminin effektiv işləməsi üçün onun həyata keçirilmə üsullarını (metodlarını) və onların təsnifatını təhlil etmək lazımdır. Daxili nəzarət üsulları bunlardır:

- Məqsədi maliyyə uçotu və hesabatların etibarlılığını qiymətləndirmək olan maliyyə auditi;
- məqsədi sistemlərin, proseslərin və prosedurların keyfiyyətini və uyğunluğunu qiymətləndirmək, təşkilati strukturları və təyin olunmuş funksiyaları yerinə yetirmək üçün uyğunluğunu təhlil etmək olan əməliyyat yoxlaması;
- məqsədi idarəetmə orqanlarının, şöbələrin və kredit təşkilatının işçilərinin bank risklərinə və kredit təşkilatının məqsədləri çərçivəsində onlara nəzarət metodlarına yanaşmalarının keyfiyyətini qiymətləndirmək olan idarəetmə keyfiyyətinin yoxlanılması;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və tənzimləyici orqanların aktlarına; təşkilatın daxili sənədlərinə və müəyyənləşdirmiş olduğu prosedur və qaydalara uyğunluğunun yoxlanılması.

Azərbaycanın bank sistemi ənənəvi bank məhsullarının geniş çeşidini təklif edən parakəndə və korporativ banklardan ibarətdir. Korporativ banklar, əsasən, dövlət təşkilatlarına və iri özəl müəssisələrə, parakəndə banklar isə geniş əhali segmentinə xidmət edir. Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyələşməsi üzrə ixtisaslaşmış institutların sayı məhduddur (Strateji yol xəritəsi, 2016).

Hazırda Azərbaycanda inkişaf etmiş və müasir bankçılıq prinsiplərinə əsaslanan iki pilləli bank sistemi fəaliyyət göstərir. Burada ilkin pillədə ölkədə pul və valyuta siyasətini müəyyən edən və həyata keçirən, nağd pul dövriyyəsinin təşkil edilməsi, manatın rəsmi məzənnəsinin müəyyən edilməsi, tədiyyə balansının tərtib olunması, valyuta tənzimi və nəzarətinin həyata keçirilməsi və daha bir çox funksiyaları icra etməklə mükəlləf olan Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı çıxış edir (AR “Mərkəzi Bankı haqqında” qanun). İkinci pillədə isə kommersiya bankları

və bank olmayan kredit təşkilatları dayanır. Bu sistemə maliyyə bazarlarına nəzarət edən orqan (Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası) da daxil idi, lakin ölkə prezidentinin 28 noyabr 2019-cu il tarixli qərarı ilə palata ləğv edilərək onun bütün səlahiyyətləri Mərkəzi Banka verilmişdir.

Kommersiya bankları öz fəaliyyətlərini təklif etdikləri bank məhsulları və müştərilərə göstərdikləri xidmətlər əsasında qururlar. Öz növbəsində hər bir bank çalışır ki, daha çox müştəri cəlb etməklə və məhsulları satmaqla həm də öz maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırsın. Banklar bazarın mövcud tələblərinə və müştərilərinin istəklərinə uyğun xidmət göstərməklə maliyyə bazarında rəqabətə davamlı fəaliyyətlərini davam etdirirlər. “Bank Fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”-na əsasən, banklar fiziki və hüquqi şəxslərdən pul vəsaitlərini cəlb edə, onları öz adından qaytarılma, ödənişlilik və müddətli olmaq şərti ilə yerləşdirə, kredit verə, faktoring, forfeyting, lizing xidmətləri, kliring, hesablaşma-kassa xidmətləri göstərə və digər bank xidməti fəaliyyətlərlə məşğul ola bilərlər.

2015-ci ildən başlayaraq baş verən xarici iqtisadi şoklar və valyutamızın devalvasiyaya uğraması bank sektorun riskə həssaslığını artırmış və maliyyə göstəricilərinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Müxtəlif bankların risklərə və iqtisadi şoklara qarşı dözümlülüyü fərqli olduğundan, sağlam risk idarəetməsi prinsipləri olan və yüksək ehtiyat kapitalına malik banklar daha yüksək davamlılıq göstərmişdir. Lakin bəzi bankların maliyyə sabitliyinin pozulmasının səbəbi təkcə ölkədə baş verən proseslər olmamışdır. Belə ki, düzgün biznes model və gələcəyə yönümlü strategiyanın olmaması, qeyri-adekvat iqtisadi artım modelləri, nəzarət prosedurlarının kifayət qədər effektiv olmaması və primitiv risk idarəetmə sistemləri səbəbindən yaranan boşluqlar bank sistemlərindəki problemlərin əsas təkan vericiləridir. Bu boşluqlar səbəbindən banklar yeni iqtisadi şəraitə və bazar şərtlərinə

uyğunlaşmaqda, yeni gəlir qaynaqları formalaşdırmaqda və biznes modellərinin çevik dəyişdirilməsi və inkişaf etdirilməsində çətinlik çəkmişlər.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatına əsasən 2015-ci ildə bank sektorunun mənfəətliliyi mənfəi zonada olmuş, kapital adekvatlığı əmsali 20 faiz azalmış, sağlam və risklərə həssas banklar arasında təzad daha da artmışdır. Bank sisteminin uzunmüddətli funksionallığına potensial təhlükə yaranan yeni problemlər yaranmışdır (iqtisadiyyatın dollarlaşması, maliyyə institutlarının kapital mövqelərinə təzyiq, iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsi və kredit portfelinin keyfiyyətinin pisləşməsi) (Strateji yol xəritəsi, 2016)

Birinci devalvasiyadan sonra banklarda kredit və depozit portfellerinin dollarlaşması milli valyutaya olan inamın azalmasını göstərmiş, ikinci devalvasiyadan sonra isə vəziyyətin dəyişərək maliyyə vəsaitlərinin bank sektorundan kənarlaşması sektorun sağlamlığına dair əsaslı narahatlıqların olduğunu əks etdirmişdir. Bu vəziyyəti qaydasına salmaq üçün 19 yanvar 2016-cı il tarixli "Əmanətlərin tam sığortalanması haqqında" A.R. Qanunu qəbul edilmişdir və bu qanun əhalinin bank sektoruna inamının yüksəldilməsinə xidmət göstərmişdir.

2020-ci ilədək Azərbaycanın maliyyə sektorunun inkişafı üzrə strateji baxış daxili və xarici şoklara qarşı dayanıqlı, risk idarəetməsi proseslərinə dərinlən fokuslanmış, effektiv tənzimləmə və güclü infrastruktur elementləri ilə əhatə olunmuş, inkişaf potensialı maliyyə sistemi formalaşdırmaqdır (Strateji yol xəritəsi, 2016).

Qabaqcıl təcrübədə risklərin azaldılması istiqamətində istifadə olunan əsas yanaşma iri həcmli korporativ şirkətlər üzrə müştəriəsaslı yanaşmanın, kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) sahəsi üzrə isə standartlaşdırılmış yanaşmanın və strategiyanın tətbiq edilməsidir. Azərbaycanda isə müştərilərin bütün seqmentləri üzrə tədbirlər, bir qayda olaraq, müştəri əsaslıdır, KOS və mikro seqmentləri üzrə standartlaşdırma adətən aparılmır.

Kredit risklərinin monitorinqi və bu istiqamətdə nəzarət prosedurları da təkmilləşdirilməlidir. Belə ki, banklar risk təsnifləşdirilməsi prosesini, bir qayda olaraq, mexaniki qaydada və dövri əsasda aparırlar. Risklərin aşkarlanması üçün müasir avtomatlaşdırılmış sistemlərdən geniş istifadə edilmir. İnkişaf etmiş və bu sahədə geniş təcrübəyə malik ölkələrin təcrübələrində risklərin aşkarlanması prosesi avtomatlaşdırılmış formada “öncədən xəbərdarlıq sistemləri”nə əsaslanmaqla aparılır.

Bankların daha da sağlam risk idarə etməsinin təmin olunması prosesində bir sıra risklər gözlənilir.

Bunlara misal olaraq bankların yeni prudensial tələblərin tətbiqinə hazır olmaması, yeni tələblərə uyğunlaşmaq üçün tələb olunan investisiya qoyuluşunu təmin etmək potensialının aşağı olması, yeni prudensial çərçivənin qısamüddətli dövr üçün bankların mənfəətliliyinə və kapital mövqeyinə neqativ təsir etməsi kimi amillər aid edilə bilər.

İqtisadi islahatların müsbət təsir göstərməsi, neft qiymətlərimizin və valyuta məzənnələrinin sabitləşməsi, bununla da tarazlığın qaytarılmasının nəticəsidir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı yaşanan çətin dövrün ardından 2018-ci ildə 1,4%, qeyri-neft sektoru isə 1,8% artım göstərmişdir. 2018-ci ildə inflyasiya nisbəti 10 faiz bəndi azalaraq 2,3% -ə düşmüşdür (Strateji yol xəritəsi, 2016).

2018-ci ildə bank aktivlərinin həcmi 5.6% artaraq 15.2 milyard Avro, kredit portfeli 11% artaraq 6.7 milyard Avro olmuş, işləməyən kredit (NPL) nisbəti isə 13.8% -dən 12.2% -ə düşmüşdür. 2019-cu ilin fevral ayında dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş sərəncam, dövlət və banklar tərəfindən həyata keçirilən devalvasiya nəticəsində yaranan borc yükünün üstünlüyünü aradan qaldırmaq üçün vacib bir addım olmuşdur. NPL həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması gözlənilir. Banklar kapitalı artırmağa davam etdirmiş, sektorun ümumi kapitalı 2018-ci ildə 9,8% artaraq 2,1 milyard Avro təşkil etmişdir.

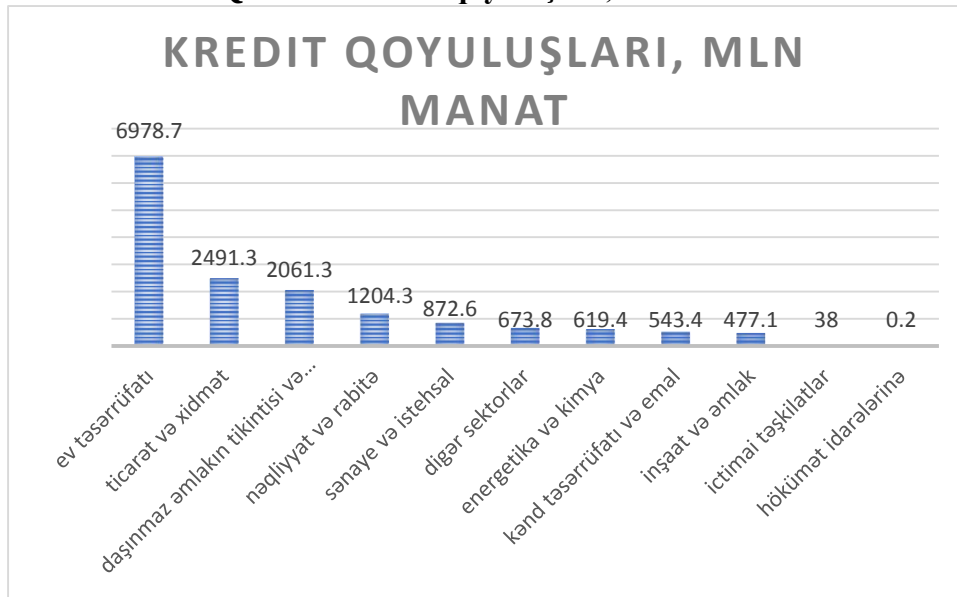
2018-ci ildə bank sektorunun depozit bazasında təxminən 6% artım müşahidə olunsada, ev əmanətləri(household savings) və qeyri-maliyyə təşkilatlarının əmanətləri müvafiq olaraq 10,7% və 7,6% artmışdır.

Son dövrlərdə yerli valyutanın məzənnəsində kəskin dalğalanmalar müşahidə olunmur. Nəticədə əmanətlərdə dollarlaşma səviyyəsi aşağı düşmüşdür. 2018-ci ildə əmanətlərdə və ev əmanətlərində(household savings) dollarlaşma səviyyəsi müvafiq olaraq 7,1 faiz və 4 faiz bəndi azalmışdır.

Bank sektorunda gəlirlərin yaradılması bərpa edildi. 2018-ci ildə sektorun xalis faiz gəlirləri 601,6 milyon avro, xalis mənfəəti (vergidən sonra) isə 143.5 milyon avro olmuşdur (EBF, 2019).

Azərbaycan Mərkəzi Bankının dekabr 2019-cu il tarixli statistik bülleteninə əsasən 2019-cu ildə banklar əhalidən 8 milyard 726.5 milyon manat həcmində vəsait cəlb etmişdir ki, bunun da 3,142.2 hissəsi milli valyutada, 5,233.2 hissəsi isə xarici valyutada olmuşdur. Bu rəqəm 2017-ci ilə nisbətdə 10.8% faiz artım deməkdir. Ölkə prezidentinin 2019-cu ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə vurğuladığı kimi, ölkə iqtisadiyyatı üçün biznes kreditləri daha maraqlıdır. Bankların 2019-cu ildə real sektora kredit qoyuluşu 15 milyard 298.2 milyon manat təşkil etmişdir. Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu aşağıdakı qrafikdə əks olunmuşdur (Qrafik 1).

Qrafik 1. Kredit qoyuluşları, mln. manat

Mənbə: Mərkəzi Bankın statistik bülleteni, 12.2019 tarixinə

2.2 Maliyyə institutlarının böhran vəziyyətində idarə edilməsi məqsədilə əməliyyat riskləri üzərində daxili nəzarət sisteminin təşkilinin təhlili

Müasir dövrdə hər bir ölkədə maliyyə bazarı maliyyə institutları vasitəsi ilə tənzimlənir. İqtisadiyyatda maliyyə bazarları dedikdə qiymətli kağızlarla, xüsusən səhm və istiqrazlarla, qiymətli metallarla və digər mallarla qarşılıqlı əvəz edilən aktivlərlə ticarəti təmin edən mexanizm başa düşülür. Maliyyə institutlarına isə aşağıdakilər aiddir, bu institutlar maliyyə mənbələrini potensial istifadəçilərə planlı formada paylamağa cavabdehdir:

- Banklar
- Kredit təşkilatları
- İnvestisiya fondları
- Sığorta şirkətləri

Tədqiqatımızın mövzusu bank xidmətləri əsasında olduğu üçün banklar, onların böhran vəziyyətində idarə edilməsi, ümumiyyətlə böhranların yaranması səbəbi, bu səbəblər içərisində daxili nəzarət sistemlərinin yeri, banklarda olan

riskləri arasında xüsusilə əməliyyat riskləri üzərində daxili nəzarət sisteminin təşkili məsələlərinə toxunacağıq.

Maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanması və idarə olunması hazırda ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biridir. Baş verən iqtisadi böhranlar və xarici iqtisadi şoklar bank sektorunun dayanıqlığının və davamlılığının qiymətləndirilməsinin son dərəcə zəruri olduğunu bir daha təsdiqləmişdir.

Bankların risklərin idarə edilməsi üzrə istifadə etdiyi qabaqlayıcı tədbirlərin və nəzarət mexanizmlərinin böyük əksəriyyəti əhəmiyyəti qlobal maliyyə böhranlarından sonra böyük həcmdə artmışdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə böhranları qanunauyğun haldır və ona xas olan immanent disproporsiyalar və ziddiyyətlərlə şərtləndirilir (Z.F.Məmmədov, M.A.Abbasbəyli, 2016, s: 11). Maliyyə böhranları müasir iqtisadiyyatın əhəmiyyətli və maraqlı aspektlərindən biridir. Bu tip böhranlar kapitalizmin ilk dövrlərindən vardır və sistemin mahiyyətindən - mənfəətin üstünlüyündən(primatlığından) irəli gəlir.

Böhranlardan danışan zaman onları iki yerə ayıra bilərik – maliyyə böhranları və real sektorda baş verən böhranlar. Bunları bir-birindən ayırmaq lazımdır, çünki çünki onların sosial nəticələri və səbəbləri əsas etibarilə müxtəlifdir. Məsələn üçün, real sektorda baş verə biləcək böhranlar daha təhlükəlidir. Amma maliyyə sektorunun real sektordan əsas fərqi odur ki, real sektordakı əməliyyatlar zamanı hər iki tərəf udur - alıcı da, satıcı da, istehsalçı da, istehlakçı da. Maliyyə əməliyyatlarında, daha doğrusu transaksiyalarında işə udanlar və uduzanlar var. Səbəb işə, burada istehsalın olmasıdır.

Bir ölkədə bir çox bank eyni vaxtda ödəmə qabiliyyəti və ya likvidliyi ilə bağlı ciddi problemlərlə qarşılaşdıqda - ya hamısı eyni xarici şokdan əziyyət çəkdiyinə görə və ya bir bankın və ya bir qrup bankın iflas etməsi sistemdəki digər banklara şamil edildikdə bank böhranı baş verir

(<https://www.worldbank.org/en/publication/gfdr/gfdr-2016/background/banking->

[crisis](#)). Xüsusilə sistemli bank böhranı, bir ölkənin korporativ və maliyyə sektorlarında çox sayda defolt yaşadığı bir vəziyyətdir və maliyyə qurumları və korporasiyalar müqavilələr üzrə ödənişlərin vaxtında ödənilməsində böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Nəticədə işləməyən kreditlərin həcmi kəskin şəkildə artır və bank sisteminin məcmu kapitalının hamısı və ya çox hissəsi tükənir. Bu vəziyyət, böhrandan əvvəl böhran ərəfəsində aktivlərin qiymətlərinin (məsələn, fond və daşınmaz əmlak qiymətləri) azalması, real faiz dərəcələrinin kəskin şəkildə artması və kapital axınının yavaşlaması və ya geri qaytarılması ilə müşayiət oluna bilər.

Sistemli bank böhranları çox dağıdıcı ola bilər. Təsirə məruz qalan ölkələri dərin tənəzzüllərə və cari hesabdakı kəskin dəyişikliklərə aparırlar. Bəzi böhranlar yoluxucu olub, görünən zəiflik olmadan sürətlə digər ölkələrə yayılmışdır. Bank böhranlarının səbəbləri arasında qeyri-sabit makroiqtisadi siyasət (o cümlədən cari hesab kəsirləri və qeyri-sabit dövlət borcu), həddindən artıq kredit “boom”-u, böyük kapital axını və bir çox siyasi və iqtisadi məhdudiyyətlər səbəbiylə siyasi ifliclə əlaqəli həssas balans hesabatları var idi. Bir çox bank böhranlarında valyuta və ödəmə uyğunsuzluqları səciyyəvidir, digərlərində balansdan kənar bank əməliyyatları

nəzərə

çarpırdı.

(<https://www.worldbank.org/en/publication/gfdr/gfdr-2016/background/banking-crisis>)

Bütün maliyyə böhranlarının özünə məxsus səbəbləri, xüsusiyyətləri vardır və araşdırmaçılar və alimlər tərəfindən geniş araşdırılmışdır. Caprio və Klingebielə görə bank böhranı bu vəziyyətlərin hər-hansı birinin mövcudluğu ilə təyin olunur:

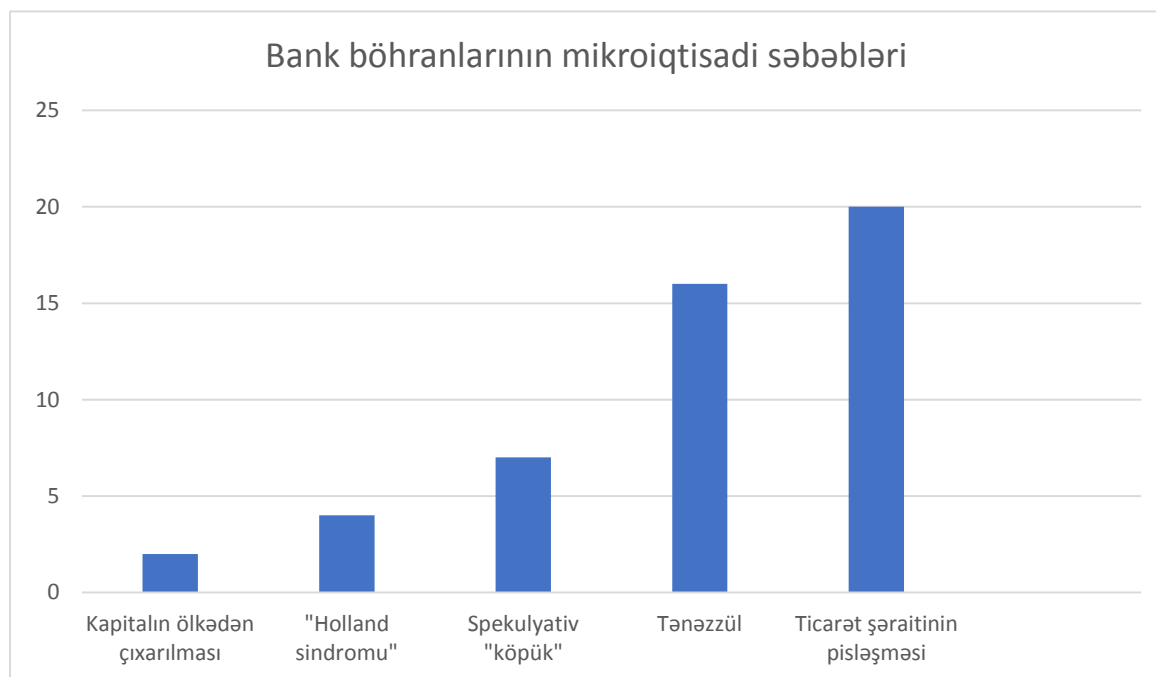
- Bank sisteminin investisiyası praktiki olaraq yox olmaqdadır
- Geri qaytarılmayan və ya problemli kreditlər bankların bütün kreditlərinin 15-20%-dən çoxdur
- Bank sektorunda problemlərin aradan qaldırılması üçün tələb olunan vəsait ÜDM-in 3-5% faizi həcmində və ya artıqdır.

Bu böhranların səbəbləri əsasən mikroiqtsadi və makroiqtisadi səbəblər olmaqla iki hissəyə ayrılır. Mikroiqtsadi səbəblərə kapitalın ölkədən çıxması, “Holland sindromu”, tənəzzül, ticarət şəraitinin pisləşməsi, makroiqtisadi səbəblərə isə zəif məhkəmə sistemində olan səhvlər, dələduzluq, dövlət orqanlarının kreditləşməsi, siyasi müdaxilə, bank idarəetməsində olan çatışmazlıqlar, zəif tənzimləmə və nəzarət səhvləri göstərilə bilər (G. Caprio, D.Klingebl, 1996, s: 92).

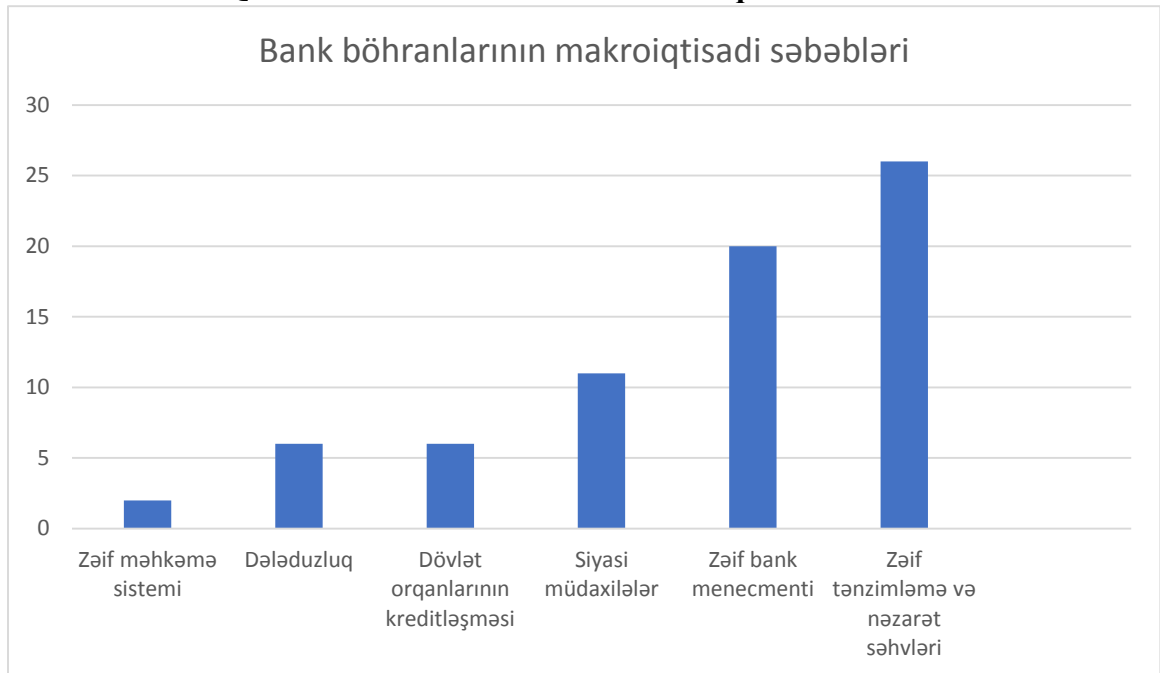
Bank böhranlarının tək bir səbəbi olmur, adətən bir başlanğıc və ardıyca gətirdiyi əlaqəli səbəblər müşahidə olunur. Aparılan araşdırmalara görə baş verən bank böhranlarının səbəbləri arasında ən böyük payı zəif tənzimləmə və nəzarət səhvləri tutur (qrafik 2 və qrafik 3):

Qrafik 2. Bank böhranlarının makroiqtisadi səbəbləri

Mənbə: Caprio, Gerald Jr., Daniela Klingebiel (1996). Bank in solvency

Qrafik 3. Bank böhranlarının mikroiqtisadi səbəbləri

Mənbə: Caprio, Gerald Jr., Daniela Klingebiel (1996). Bank in solvency

Böhran maliyyə bazarlarının və vasitəçilərinin həssaslığının, onların risk sərhədlərinin öncədən müəyyən edilməsi və bunun üçün qabaqalayıcı tədbirlərin görülməsi məsələlərini əhəmiyyətli dərəcədə aktuallaşdırmışdır.

Maliyyə böhranları ilə əlaqədar olaraq Bank Nəzarəti üzrə Bazel Komitəsi kapital strukturunun adekvatlığını nəzərdən keçirdi. Məqsəd yalnız böhran zamanı aşkar olunan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq deyil, həm də 2004-cü ildən bəri əməliyyat risk sisteminin tətbiqində qazandığı təcrübəni əks etdirməkdir. Maliyyə böhranı zamanı və ondan sonrakı əməliyyat risk hadisələrinin sayının və şiddətinin artmasına baxmayaraq, əməliyyat riskinə kapital tələbləri standart vəziyyətlərdə qaldı və ya hətta azaldıldı (Basel Committee, 2014).

Bank sektorunda böhranların müəyyən edilməsi məqsədilə ilk olaraq bu böhranı yarada biləcək risklər müəyyənləşdirilməlidir. Bank böhranı əsasən üç risk amilinin (likvidlik riski, bazar riski, kredit riski) baş verməsi nəticəsində yaranır. 2008-ci ildə ABŞ-da baş vermiş və sonradan bütün dünya maliyyə bazarlarına

yayılmış böhran da hər üç risk faktorunun eyni dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu bir daha sübut etmişdir. Bu üç risk faktoruna əlavə kimi əməliyyat riskini də qeyd etmək lazımdır.

Bütün digər bizneslərdə olduğu ki, bank sektorunda da əsas məqsəd, bankın varlıqlarının dəyərinin artırılmasıdır (H.Ertürk, 2010,). Hər sahədə olduğu kimi bu məqsədin reallaşdırılması müəyyən risk alınması ilə həyata keçirilir. Risk – gözlənilməz hadisələrin bankın kapitalına mənfi təsir göstərə bilməsi və bankın biznes məqsədlərini həyata keçirmək imkanlarının məhdudlaşdırması ehtimalıdır (Z.F.Məmmədov, M.A.Abbasbəyli, 2016, s8). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi banklar, demək olar ki, göstərdikləri bütün xidmətlərdə müəyyən risklərlə üzləşirlər. Hazırda fəaliyyət göstərən banklarda risklərin idarə edilməsi, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Risklərin idarə edilməsi üzrə standart və qaydaları, Basel Komitəsinin kredit təşkilatlarında risklərin idarə edilməsinə dair tövsiyyələri və eləcə də, bankın öz daxili nizamnamə, siyasət və metodologiyası üzərində qurulmuş qayda və prosedurlarına uyğun həyata keçirilir. Bankların qarşılaşabiləcəyi risklər isə aşağıdakılardır:

- kredit riski,
- likvidlik riski,
- bazar riski və ya sistemə risk,
- strateji risk,
- reputasiya riski,
- əməliyyat riski.

Kredit riski – borclunun borcunu ödəməməsi və ya digər kredit xətti üzrə ödənişini həyata keçirməməsi səbəbindən yaranan itki riskidir. Öhdəliyin yerinə yetirilməməsi hallarına ödənişlərin gecikdirilməsi, borclunun ödənişinin restruktizasiyası və defolt olma halları daxildir.

Likvidlik riski – həm əməliyyat tələblərini, həm də strateji məqsədləri həyata keçirmək üçün lazımi səviyyədə likvid vəsaitin saxlanması ilə bağlı önə çıxan riskdir. Banklar əmanətçilərin pul ehtiyaclarını və ya pul çıxarılması və kredit tələblərini qarşılamaq üçün kifayət qədər likvid aktivlərin olmaması probleminə xüsusi diqqət yetirirlər.

Bazar riski və ya sistemətik risk – investisiya və ya ticarət portfeli olmasından asılı olmayaraq, portfelin dəyərinin bazar riski faktorlarındakı volatillik səbəbindən dəyişməsi riskidir.

Strateji risk – strateji qərarların səmərəli tətbiq olunmamasından irəli gələn, gəlir və ya kapitəla çıxış imkanına mənfi təsir potensialı daşıyan risklərdir.

Reputasiya riski – bank haqqında mənfi ictimai fikrin formalaşması riskidir.

Əməliyyat riski – qeyri-qənaətbəxş və ya uğursuz daxili proseslərin, insanların və sistemlərin, yaxud kənar hadisələrin səbəb olduğu itki riskidir.

Əməliyyat riskinin qiymətləndirilməsi kredit və ya bazar riskinin qiymətləndirilməsindən daha çətindir. Əməliyyat riskini idarə etmək də çətindir. Maliyyə qurumları müəyyən bir miqdarda kredit və bazar riski götürmək üçün şüurlu bir qərar verir və bu riskləri azaltmaq üçün istifadə edilə bilən bir çox alətlər vardır. Əməliyyat riski isə, əksinə, iş aparmağın zəruri hissəsidir. Əməliyyat riskinin idarə edilməsinin vacib bir hissəsi sığortalanmalı olan risk növlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Daha öncədən risk kimi tanınmayan bir əməliyyatın qəbul edilməsi nəticəsində böyük itkilərin olacağı təhlükəsi həmişə vardır.

Kommersiya banklarının əməliyyat risklərinin təhlili metodu rəsmi hesabat və digər mövcud məlumatlar əsasında bankın əməliyyat zərərlərinə meylliliyini və əməliyyat risklərinin idarə edilməsi siyasətində problemlərin aşkarlanmasına imkan verir.

Əldə olunan məlumatlara əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bankın satış nöqtələrinin sayı, mal sayı, ümumi gəliri nə qədər çox olarsa, bank əməliyyat riskinə bir o qədər çox məruz qalır. Buna görə bankın idarəetmə və nəzarət metodologiyasını, qiymətləndirməsini və riskin minimuma endirilməsi metodlarını təkmilləşdirməsi lazımdır.

Əməliyyat riskləri bir neçə meyar əsasında təsnifləşdirilir ki, bu da həmin risk növünün hərtərəfli təzahürlərini daha tam şəkildə nəzərə almağa imkan verir. Əməliyyat risklərinin təsnifatının məqsədi müxtəlif tip əməliyyat risklərinin idarə olunması yollarının onların spesifikasiyası nəzərə alınmaqla optimallaşdırılmasıdır (o cümlədən, hər bir risk tipinin idarəetmə prinsiplərinin formalaşdırılması). Bu Siyasət əməliyyat risklərini aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnifləşdirir:

- risk obyektlərinə görə;
- risk mənbələrinə görə;
- kəmiyyət itkilərinin növlərinə görə;
- əməliyyat hadisələrinin növlərinə görə.

Əməliyyat riskinin qüvvədə olan idarəetmə modeli əməliyyat risklərinin Bankın maliyyə nəticəsinə təsirinin minimallaşdırılması, eləcə də Bank tərəfindən qəbul edilmiş riskin Bankın şəxsi strateji vəzifələrinə müvafiq olaraq müəyyən edilmiş səviyyədə saxlanmasını nəzərdə tutur. Bu siyasət “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, Banklarda risklərin idarə edilməsi qaydaları, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (MBNP) və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının digər normativ aktları, eləcə də Bank nəzarəti üzrə Bazəl komitəsinin banklarda əməliyyat risklərinin idarə edilməsi məsələlərinə dair tövsiyələrinə müvafiq olaraq işlənib hazırlanmalıdır.

Bankın əməliyyat riskləri üzərində nəzarətin artırılması məqsədilə MBNP 2019-cu ilin noyabr ayının 30-dan etibarən qüvvəyə minmiş qaydalar toplusunu

qəbul etmişdir. “Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları”-nda edilən dəyişikliklərə əsasən:

... “sistem əhəmiyyətli banklar istisna olmaqla, digər banklar məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalını 10 faizdən az olmayan səviyyədə saxlamalıdır. Sistem əhəmiyyətli bankların məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı 1 iyun 2019-cu il tarixindən 11 faizdən və 1 yanvar 2020-ci il tarixindən 12 faizdən az ola bilməz. Əməliyyat riski dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlər əməliyyat riskləri üzrə kapital tələbinin bu Qaydalarda müəyyən edilmiş məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalına bölünməsi yolu ilə hesablanacaq”.

Hazırda Azərbaycan bankçılıq sektorunda əməliyyat risklərinin hesablanması Basel III göstərişləri və Mərkəzi Bankın Prudensial normativləri əsasında aparılır. Basel III yanaşmasına əsasən bankın əməliyyat riskinin kəmiyyət qiymətləndirməsi aşağıdakı yanaşmalardan istifadə etməklə həyata keçirilir:

- Basic Indicator Approach (BIA)
- Standardised Approach (SA)
- Alternative Standardised Approach (ASA)

Əməliyyat riskinin hesablanmasında əsasən BIA metoduna istinad olunur. BIA ən sadə yanaşmadır və tənzimləyicisi tərəfindən daha mürəkkəb yanaşmalardan birini istifadə etmək tələb olunmayan bütün banklar tərəfindən tətbiq edilə bilər. Bu yanaşmada kəmiyyət indikatoru qismində bankın son üç il ərzində orta ümumi gəliri çıxış edir. Riskin həcmi baza indikatorunun 15%-i kimi hesablanır. Əməliyyat riskinin BIA metoduna əsasən hesablanması düsturu aşağıdakı şəkildədir:

$$\Theta R = \frac{\sum_{t=1}^n (GI_t \times \alpha)}{n}$$

burada GI_t – t ili ərzində ümumi gəlirin qiyməti,

n – 3 illik dövrdə müsbət əməliyyat mənfəəti əldə olunmuş illərin sayı,

$\alpha = 15\%$ - Bazel komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş əmsaldır.

Kapital tələbinin hesablanması zamanı əməliyyat mənfəətinin mənfəi və ya sıfıra bərabər olduğu il əməliyyat riskləri üzrə surətdə həmin il üçün əməliyyat mənfəəti, məxrəcdə isə həmin il nəzərə alınmır. Məsələn, 3 illik məlumatları əldə etmişik, lakin analiz edən zaman 1 il üzrə nəticələrin mənfəi olduğunu görürük. Bu zaman məxrəcdə 2 yazıb bölürük, surətdə idə həmin ilin nəticəsi ümumi cəmdə nəzərə alınmır. Ötən 3 illik dövr ərzində hər il üçün əməliyyat mənfəəti mənfəi və yaxud da sıfır olduğu halda bankın əməliyyat riskləri üçün lazımi kapital tələbi sıfır kimi qəbul olunur. Əməliyyat mənfəəti ümumilikdə bankın xalis faiz gəlirlər, xalis qeyri-faiz gəlirləri və bankın faiz borcları üçün yaradılan ehtiyatlarının cəminə bərabərdir. Əməliyyat mənfəəti hesablanan zaman bankın mənfəət və zərər haqqında hesabatında qeyd olunan qiymətli kağızlar nəzərə alınmamaq şərti ilə digər qiymətli kağızların alqı-satqısından əldə olunmuş gəlir və zərər, həmçinin gözlənilməz fəaliyyət növlərindən, eyni zamanda sığorta fəaliyyətindən əldə olunmuş gəlir daxil edilmir.

Bu düstura əsasən Azərbaycan Bank sektorunda 2019-cu ilin nəticələrinə görə aktivlərin həcmi ən çox olan 10 bankın nəticələrini əsas götürərək əməliyyat risklərini hesablayaq. İlk öncə Azərbaycan bank sektorunda aktivlərin həcminə görə ilk 10 bankla tanış olaq (cədvəl 1):

Cədvəl 1. Aktivlərin həcminə görə Azərbaycan bankları, 01.01.2020 tarixinə

Reytinqdə yeri	Bank	Aktivlərin həcmi, mln manat
1-ci	ABB	9223.4
2-ci	PaşaBank	4767.5
3-cü	KapitalBank	4143.3
4-cü	XalqBank	2458.5
5-ci	Bank Respublika	1413.0
6-cı	ASB	985.2
7-ci	AccessBank	897.9
8-ci	Unibank KB	833.7
9-cu	Rabitəbank	740.0
10-cu	Muğanbank	660.8

Mənbə: Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının hesabatı

2019-cu ildə araşdırılan 10 bankın ümumi gəlirləri 2200.08 mln manat təşkil etmişdir ki, bu da 2017-ci illə müqayisədə 1 % daha azdır. Ümumi gəlirdə ən böyük payı Azərbaycan Beynəlxalq Bankı tutur. Əməliyyat riski kapitalının həcmində ən böyük payı 104.33 mln. manatla ABB, ən az payı isə 4.05 mln. manatla ASB təşkil edir.

Əməliyyat riskinin kapitala nisbəti nə qədər yüksəkdirsə, bank əməliyyat riskinə bir o qədər çox məruz qalır. Beləliklə 2-ci cədvəldən göründüyü kimi ən yüksək əməliyyat riskinə KapitalBank (19.95%) və AccessBank (19.04%), ən aşağı riskə isə Unibank (5.98%) sahibdir.

Cədvəl 2. Əməliyyat riskinin təsirini öyrənmək üçün maliyyə göstəricilərinin ölçüsü, mln manat

Bank	ÜG 2017, mln AZN	ÜG 2018, mln AZN	ÜG 2019, mln AZN	3 il üçün ÜG cəmi, mln AZN	Əməliyyat riski kapitalı 2019, mln AZN	2019 üçün əsas kapital, mln AZN	Bankın Kapitalın da ƏR %-i	H1 2019 üzrə
ABB	1153.64	400.87	532.08	2086.59	104.33	1339.6	7.79 %	33.9 %
PaşaBank	194.77	200.50	297.33	692.6	34.63	475.8	7.28 %	12.6 %
KapitalBank	447.27	551.82	696.86	1695.95	84.80	425.1	19.95 %	15.3 %
XalqBank	104.84	136.97	128.70	370.51	18.53	419.7	4.41 %	14.7 %
Bank Respublika	48.70	76.06	140.70	265.46	13.27	77.9	17.04 %	10.96 %
ASB	27.97	24.42	38.76	91.15	4.56	99.7	4.57 %	15.1 %
AccessBank	74.03	57.68	227.30	359.01	17.95	94.3	19.04 %	14.1 %
Unibank KB	77.08	66.53	17.46	161.07	8.05	134.6	5.98 %	10.0 %
Rabitəbank	59.93	51.23	52.33	163.49	8.17	101.4	8.06 %	26%
Muğanbank	33.97	67.47	68.56	170	8.50	87.0	9.77 %	13.2%

Mənbə: bankların maliyyə hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

İkinci mərhələdə rəsmi bank hesabatlarından alınan göstəricilərə əlavə olaraq, əməliyyat riskinə məruz qalması təsvir edən bank fəaliyyətinin digər xüsusiyyətlərini də nəzərdən keçirəcəyik.

"Satış nöqtələrinin sayı" bank üçün əməliyyat riskinin dərəcəsini göstərən nəzarətin səmərəliliyinin daha bir göstəricisidir. Satış nöqtələri nə qədər çox olsa, bankın əməliyyat fəaliyyətinə nəzarət etmək bir o qədər çətindir.

Bir bank məhsulunun satış nöqtəsinin növündən asılı olaraq əməliyyatların sayı fərqlidir. Satış nöqtələrinin sayını xarakterizə edən bu göstəricini hesablayarkən

hər bir satış nöqtəsi üçün çəkilərdən istifadə edəcəyik (filial - çəki 1, əlavə ofis - çəki 0.9, əməliyyat kassası və nümayəndəlik - çəki 0.8).

Satış nöqtələrinin sayı= $N1+0.9*N2+0.8(N3+N4)$, burada

N1 - filialların sayı;

N2 - əlavə ofislərin sayı;

N3 - əməliyyat kassalarının sayı;

N4 - nümayəndəliklərin sayı.

"Satış nöqtələrinin sayı" göstəricisinin ən yüksək qiyməti, bu da əməliyyat riskinə daha çox məruz qalma deməkdir. Üstəlik, infrastrukturun inkişafı ən vacib rəqabət amillərindən biridir, çünki çox sayda filial, əməliyyat kassaları müştəri sədaqətinə təsir göstərə bilər (Лямин Л.В., 2011:s 152). Bankın infrastrukturunun yaradılması və inkişafı əhəmiyyətli maliyyə, əməliyyat və IT ehtiyatlarına ehtiyac duyur.

Üçüncü mərhələdə bank işçilərinin orta sayını hesablayırıq, çünki əməliyyat riskinin əsas mənbələrindən biri də kadrlardır (Козлова А.М., 2013). Bankda çox sayda işçi fəaliyyətinə nəzarətin mürəkkəbliyi səbəbindən əməliyyat risklərinin artmasına səbəb olur. Bazel II təsnifatına görə "Kadr Riskləri" - bank işçilərinin səhvləri və qanunsuz hərəkətləri, yetərli olmayan ixtisas təhsili, həddindən artıq iş yükü və bankda əməyin qeyri-səmərəli təşkili ilə əlaqədar itki riskidir. Ən çox işçi sayı 2641 nəfərlə KapitalBank-da olmuşdur (cədvəl 3).

Cədvəl 3. Bank işçilərinin sayı, 28.09.2018-ci il tarixinə

Bank	İşçilərin sayı
ABB	1863
PaşaBank	800
KapitalBank	2641
XalqBank	703
Bank Respublika	816
ASB	117
AccessBank	510
Unibank KB	1290
Rabitəbank	713
Muğanbank	741

Mənbə: <https://banker.az/hansi-bankda-n%C9%99-q%C9%99d%C9%99r-isci-calisir-s-i-y-a-h-i/>

Bununla belə, banklar üçün əsas problemlərdən biri yüksək kadr dövriyyəsidir. Bu amil bankın iqtisadi təhlükəsizliyi üçün dağıdıcıdır.

Beləliklə, kadr dövriyyəsini azaltmaq üsulları bunlardır:

- işçilərin mükafatlandırılması, həvəsləndirmə və mükafatlandırma sisteminin inkişafı,
- təhsil səviyyəsindən, iş təcrübəsindən və fərdi fəaliyyətindən asılı olaraq işçilərin karyera artımı;
- bankdakı iş prosesinin optimallaşdırılması;
- korporativ mədəniyyət;
- zəmanətli korporativ faydalar.

Beləliklə, yüksək əməliyyat riskinə məruz qalma göstəriciləri olan banklar risk idarəetmə siyasətini düzəltməli, risk kapitalının hesablanması üçün öz alternativ metodlarını inkişaf etdirməlidirlər (təkmilləşdirilmiş yanaşmalardan istifadə etməklə), bu da riskdə olan artıq kapital ehtiyatlarının boşaldılmasına və mərhələli əməliyyat risklərinin idarə edilməsi sisteminin qurulmasına kömək edəcəkdir.

Kommersiya banklarının əməliyyat risklərini təhlil etmək üçün təqdim olunan metod rəsmi hesabat və digər mövcud məlumatlara əsasən, bankın əməliyyat itkisinə meyilliliyini və əməliyyat risklərinin idarə edilməsi siyasətindəki problemləri müəyyən etməyə imkan verir.

Əldə olunan məlumatlara əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bankın satış nöqtələrinin sayı, mal sayı, ümumi gəlir nə qədər çox olsa, bank əməliyyat riskinə daha çox məruz qalır. Buna görə bankın idarəetmə metodologiyasını, qiymətləndirməsini və riskin minimuma endirilməsi metodlarını təkmilləşdirməsi lazımdır.

Müxtəlif bankların əməliyyat riskinə məruz qalmasının araşdırmasının nəticələri təsdiqləyir ki, əməliyyat riskinin müəyyənləşdirilməsi, təhlili, qiymətləndirilməsi, monitorinqi üçün düzgün seçilmiş metodologiya bu risk növü üçün idarəetmə sisteminin qurulmasında mühüm rol oynayır.

2.3 İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə bank xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə daxili maliyyə nəzarəti sisteminin qurulması təcrübəsinin öyrənilməsi

Azərbaycandakı daxili nəzarət sistemləri bütün dünyada tətbiq olunan təcrübələrə, əlaqəli bank ədəbiyyatlarına və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılsa da, araşdırma apardığımız banklar dünya təcrübəsindən bəzi fərqliliklər nümayiş etdirir. Azərbaycanda daxili nəzarət fəaliyyətində proses yönümlü bir quruluş

müşahidə olunduğu halda, çox millətli bir çox banklar maliyyə hesabatlarına diqqət yetirməkdədir.

Misal üçün, Amerika Bankı Korporasiyası (Bank of America Corporation), baş ofisi ABŞ-da yerləşən beynəlmiləl bank və maliyyə xidmətləri korporasiyasıdır. Amerika bankı audit komitəsini daxili nəzarət sistemlərinə cavabdeh kimi qeyd edir. Audit komitəsi burada eyni zamanda idarəedici komitədir. Digər tərəfdən, İdarə Heyətinin nəzdində Uyğunluq və Əməliyyat Riskləri Komitəsi, Maliyyə Cinayətlərini İdarəetmə, Qlobal Uyğunluq Komitəsi, Daxili İdarəetmə və Nəzarət Komitəsi və Əməliyyat Riskləri Rəhbərliyi Komitəsi fəaliyyət göstərir.

İdarə Heyəti adından fəaliyyət göstərən Audit Komitəsinin əsas vəzifəsi rəhbərliyə risklərə nəzarət və idarəetmə baxımından bank fəaliyyətlərinin idarə olunmasında üstünlük təmin etməkdir.

Audit Komitəsi Bankın maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü və uyğunluğu və daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyi barədə Direktorlar Şurasına məlumat verir. Komitənin məsuliyyəti Azərbaycan təcrübəsi ilə daxili nəzarətin əsas fraqmentlərini müəyyən edən dünya təcrübəsinə və beynəlxalq standartlara əsaslanaraq hazırlanmış daxili nəzarət tənzimləmələri ilə eynidir.

Amerika Bankı maliyyə fəaliyyətləri barədə hesabatları hazırlamaq üçün COSO tərəfindən dərc olunan daxili nəzarət sistemi standartlarından istifadə edir. Əvvəlcə daxili nəzarət tərəfindən yoxlama yolu ilə maliyyə hesabatlarında ortaya çıxacaq zəifliklər və boşluqlar araşdırılır, daha sonra isə müstəqil auditorlar vasitəsilə risk əsaslı fəaliyyətlərin ölçülməsində daxili nəzarət sistemlərinin uğuru aşkarlanmağa çalışılır.

Daxili nəzarət sistemi yalnız bankdakı prosesləri əhatə etmir, eyni zamanda maliyyə hesabatlığına da fokuslanır. Deutsche Bank (Alman Bankı) üçün də bu keçərlidir.

Deutsche Bank beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən, Avropa mərkəzli maliyyə qurumudur. Bank Risk Komitəsi və Audit komitəsi formalaşdırmışdır və onların nəzdində olan daxili sistemlərə nəzarət edir. Audit Komitəsi maliyyə nəzarəti, daxili nəzarət, risklərin idarə edilməsi və daxili audit üzrə məsuliyyət daşıyır.

Deutsche Bank da daxili nəzarət mexanizmi qurmuş və idarə heyəti tərəfindən fəaliyyətlərə nəzarət həyata keçirilir. Daxili nəzarət fəaliyyətinin maliyyə hesabatları ilə bağlı öhdəlikləri, IFRS standartları çərçivəsində zamanəti təmin etmək üçün, baş maliyyə direktoru (CFO) və ya ikinci icraçı direktoru (Co-CEO) kimi yüksək səviyyə idarəçilərə həvalə olunmuşdur.

Daxili nəzarət reqlamenti maliyyə hesabatlarının açıqlanması və təqdim edilməsi, konsolidasiya və digər dövrü hesabatların idarə edilməsi, qiymətləndirmə prosesinə nəzarəti və müstəqil qiymət yoxlanışı (IPV), habelə maliyyə hesabatlığı üzərində nəzarət üçün məsuliyyət daşıyır.

Bank maliyyə hesabatlığı üzərində daxili nəzarət adlanan proses yaratmışdır. Proses xarici hesabatlılıq üçün konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının hazırlanması məqsədilə yaradılmışdır. Maliyyə hesabatlığı üzərində daxili nəzarət eyni zamanda maliyyə hesabatlarının ictimaiyyətə açıqlanması və mühasibat xətalarının qarşısının alınması üzərində nəzarət prosesini əhatə edir. Maliyyə hesabatlığı üzərində daxili nəzarət sistemi COSO tərəfindən dərc olunan daxili nəzarətin inteqrasiya edilmiş reqlamenti əsasında hazırlanmışdır.

Bu müddət ərzində əldə ediləcək məqsədlər kimi mövcudluq, tamlıq, qiymətləndirmə, hüquq və öhdəliklər və mülkiyyət, təqdimat və açıqlamalar, aktivlərin qorunması göstərilmişdir. Maliyyə hesabatlığı üzərində daxili nəzarət proseslərinə maliyyə, əməliyyatlar və vergi funksiyaları daxildir.

Hər iki qlobal əhəmiyyətli maliyyə qurumları Azərbaycandakı sistemlərə bənzər daxili sistem quruluşuna sahibdirlər. Həm qlobal, həm də Azərbaycan bank prosesində daxili sistemlərin təhlili göstərdi ki, həmin sistemlər birbaşa komitə vasitəsilə direktorlar şurası altında fəaliyyət göstərir. Korporativ idarəetmə prinsiplərinə uyğun olaraq, Türkiyə nümunəsində banklarda audit komitəsinin üzvləri qlobal nümunələrdən fərqli olaraq müstəqil üzv sayılırlar. Bundan əlavə, onlar idarə heyətinin digər üzvlərinə nisbətən ictimai maraqda daha çox məsuliyyəti öz üzərlərinə götürürlər.

Daxili nəzarət sistemlərinin yüksək səviyyədə təşkili bu baxımdan qlobal bankçılıq prosesindən fərqlənsə də, əsas təşkilatçılıq aktivlərin qorunmasına və prosesə nəzarətə yönəlmişdir. Üstəlik, daxili nəzarətin əsas öhdəliyinin maliyyə məlumatlarının etibarlılığını, bütövlüyünü və əlçatanlığını təmin etməsi də nəzərə çarpır.

Əməliyyat riskinin idarə edilməsi sahəsində optimal parametrlərin təmin edilməsi, kredit təşkilatları tərəfindən maliyyə bazarında təklif olunan bank məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması, etibarlılığının və davamlılığının gücləndirilməsi, yerli və xarici müştərilərin və investorların, habelə beynəlxalq bank cəmiyyətlərinin diqqətini cəlb etmək üçün əsas olmalıdır.

Bank nəzarəti sahəsində tənzimləyicinin əhəmiyyəti Bank Nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin "Kapital və kapital standartlarının ölçülməsinin beynəlxalq yaxınlaşması: yeni yanaşmalar" sənədində (Bazel II) göstərilir. Bazel II-nin ikinci komponenti - Nəzarət Prosesi - şərti olaraq iki hissəyə bölünə bilər. Birincisi, kredit təşkilatlarına nəzarətin əsas funksiyalarını ortaya qoyur, ikincisi risklərin idarə edilməsi (faiz, kredit, əməliyyat) məsələlərini həll edir. Nəzarət prosesinin əhəmiyyəti yalnız bankların riskləri ödəmək üçün kifayət qədər şəxsi vəsaitlərinin olmasını təmin etməklə yanaşı, kredit təşkilatlarının monitoring və risklərin idarə edilməsi üçün təkmilləşdirilmiş metodların hazırlanmasına və tətbiq edilməsinə

təkan verməkdən ibarətdir. Bazel II-yə görə, nəzarət yalnız zərərlərin qarşısını almaq üçün təşkilatların fəaliyyətinin monitorinqi prosesini deyil, həm də kredit təşkilatları rəhbərliyinin kapitalın qiymətləndirilməsi üçün daxili prosedurların işlənilib hazırlanması və tətbiqi üçün məsuliyyətinin daxil edilməsini və onun səviyyəsinin bankın əməliyyatlarının xarakteri və həcminə uyğunluğunu müəyyənləşdirməyi də əhatə edir.

Daxili nəzarətin təşkilində mümkün səhvlərin 5 qrupunu ayıra bilərik.

1. Uyğun idarəetmə sistemləri və hesabatlılıq sistemlərinin olmaması, təşkilatda yüksək nəzarət mədəniyyəti yaradılmaması. Bir çox hallarda böyük itkilər, təşkilatın idarəetməsi tərəfindən nəzarət sisteminin yaradılması və baxımında (maintanance) diqqətsizliyin, yetərsiz əməliyyat idarəetməsinin və aydın idarəetmə hesabatlılığı sisteminin olmamasından qaynaqlanır.
2. Risklərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi, xüsusilə də bankın bəzi balans və balansdankənar əməliyyatları üçün təsirli deyil. Bir çox bank, yeni bank məhsulları ilə əlaqəli riskləri müəyyənləşdirmir və qiymətləndirmir və ya bank fəaliyyətindəki dəyişikliklər üçün əhəmiyyətli şərtlərə baxmayaraq risk qiymətləndirmə sistemləri yenilənmir. Beləliklə, məsələn, ənənəvi və ya sadə bank məhsulları üçün olduqca uyğun olan nəzarət sistemləri qeyri-ənənəvi və ya daha mürəkkəb məhsullara münasibətdə təsirsizdir.
3. Vəzifə bölgüsü, əməliyyatların icazəsi, hesabların uzlaşdırılması, əməliyyat fəaliyyətlərinin yoxlanılması kimi əsas nəzarət strukturlarının və nəzarət fəaliyyətinin olmaması və ya zəif olması.
4. Bankda müxtəlif idarəetmə səviyyələri arasında zəif məlumat mübadiləsi, xüsusən yaranan (və ya kəskinləşən) problemlər barədə rəhbərliyin yuxarı səviyyəsinə göndərildiyi zaman. Bankın siyasətini və daxili prosedurlarını təyin edən sənədlər yalnız bu fəaliyyətlə məşğul olan işçilərə məlumat verildikdə təsirli ola bilər. Bu arada, banklarda bəzi itkilər, müvafiq işçilərin

bank rəhbərliyinin siyasətlərini bilməmələri və başa düşməmələri ilə əlaqədardır. Bəzi hallarda, problemlər narahatedici həddə çatana qədər yüksək rəhbərliyə verilməli olan pozuntular barədə məlumatlar sahiblərin və ya rəhbərliyin diqqətinə çatdırılmır. Digər hallarda, bank rəhbərliyi üçün hesabatlarda yer alan məlumatlar natamam və ya qeyri-dəqiqdir.

5. Çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün qeyri-adekvat və ya səmərəsiz audit (monitorinq). Bir çox hallarda, kifayət qədər ciddi yoxlamalar, ümumiyyətlə problemlə banklara xas olan daxili nəzarətin zəif tərəflərini aydınlaşdırır və göstərə bilmir. Digər hallarda, kredit təşkilatının rəhbərliyi tərəfindən çatışmazlıqların düzəldilməsi mexanizmi mövcud olmur.

Daxili nəzarətin bu tipik və digər çatışmazlıqları daxili nəzarətin səmərəliliyini müntəzəm izləmək yolu ilə bankın ixtisaslaşdırılmış şöbələri tərəfindən müəyyən edilməlidir. Bir bankda tam hüquqlu daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətini təmin etməli olan bölmələr daxili nəzarət xidmətləri və daxili audit komitəsi ola bilər.

Daxili nəzarət, riskləri yüksək olan ərazilərdə adekvat fərdi nəzarətin olmasını və aşağı riskli ərazilərdə həddindən artıq olmamasını təmin etmək üçün sistemik və risk yönümlü bir yanaşmaya əsaslanmalıdır (AICPA, 2014).

Nəzarəti qurmaq, onun saxlanması xərclərini analiz etmək barədə qərar verməzdən öncə aşağıda qeyd olunanlar nəzərə alınmalıdır:

- Nəzarətin verəcəyi potensial faydalar
- Onu həyata keçirməməyin mümkün nəticələri

Plana uyğun daxili nəzarətin məqsədləri müəyyənləşdirilməlidir - COSO, xarici maliyyə hesabat məqsədlərinin, ilk növbədə, səlahiyyətli orqanlar tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar və standartlara əsaslandığını qəbul edir. Maliyyə hesabatı

üzərində daxili nəzarət sisteminin qurulmasında ilk addım sistemin məqsədini və ya nəyə nail olmaq istədiyinizi müəyyən etməkdir.

Daxili nəzarət daima monitoring olunmalıdır. Daxili nəzarət yalnız düzgün qurulmuş və nəzərdə tutulduğu kimi işlədiyi zaman təsirli olduğundan zamanla daxili nəzarətin keyfiyyəti izlənilməlidir. Effektiv monitoring daxili nəzarət sisteminin nəzərdə tutulmuş qorumaları təmin etməyə davam etməsini təmin edir.

Monitoring daxili nəzarətdə olan zəifliklər və boşluqlar maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli dərəcədə pozuntulara səbəb olmazdan öncə tətbiq olunmalıdır. Planın qurulmasına və fəaliyyətinə periodik olaraq baxış keçirilməli və istənilən nəticəni təmin etmədiyi yerlərdə dəyişikliklər edilməlidir.

Monitoring fəaliyyətləri aşağıdakı problemləri həll etməlidir:

- Nəzarət lazımı qaydada fəaliyyətdədirmi? Siyasət və prosedurların qurulması, lazımı qaydada həyata keçirilmədiyi təqdirdə heç bir nəticə vermir.
- Sistem qurulduğu formada işləyirmi? Sistemin nə qədər yaxşı olmasına baxmayaraq, siyasət və prosedurların həqiqətən yerinə yetiriləcəyinə zəmanət yoxdur. İşçilər işlərini daha tez və ya asanlıqla yerinə yetirmək üçün vacib prosedurları kənara ata bilirlər, və ya sadəcə siyasət və prosedurların mövcud olduğunu bilmirlər.
- İstisnalar və problemlər müəyyənləşdirilərək dərhal həll olunurmu? Monitoring yalnız nəticələrin müvafiq insanlara bildirildiyi və zəruri hallarda düzəldici tədbirlərin görüldüyü dərəcədə təsirli olur.
- Nəzarətlər vaxtaşırı nəzərdən keçirilirmi? Kadr dəyişikliyi, plan birləşməsi və digər dəyişikliklər, təsirli olmalarını təmin etmək üçün nəzarətlərin tez-tez nəzərdən keçirilməsi tələb olunur.

Qloballaşan dünyada kommersiya bankları bazarın rəqabətinə tab gətirə bilmək üçün mövcud texnoloji yenilikləri daim izləməli və öz fəaliyyətlərində tətbiq

etməlidirlər. Dünyanın bir çox yerində artıq insanlar lazım olan bank xidmətlərindən istifadə etmək üçün bankın filiallarına və ya şöbə və ofislərinə yaxınlaşırlar. Elektron bankçılıq adlandırılan bu sahə ölkəmizdə də müəyyən qədər inkişaf etsə də, əhali hələ də distant aparıla bilinəcək bəzi əməliyyatlar üçün bankın filiallarına baş vururlar. Banklar müştərilərinin məmnuniyyətini təmin etmək məqsədilə yüksək səviyyəli elektron xidmətlər göstərməlidirlər.

Bankın daxili nəzarət sisteminin əsas məqsədi kommersiya risklərini əsaslı şəkildə azaltmaq və texnoloji riskləri minimuma endirməkdir. Daxili nəzarət xidmətinin ən vacib vəzifəsi bank şöbələrinin fəaliyyətinə müntəzəm baxış keçirməkdir. Çox sayda bank bölməsi və filialının olması halında daxili yoxlamalar zamanı resursların optimal bölgüsü məsələsi ortaya çıxır.

Daxili audit müstəqil qiymətləndirmələrin və idarəetmə üçün məlumatların təsirli mənbəyi ola bilər, lakin problemli bir çox bank təşkilatlarında bu məlumat mənbəyi təsirsiz olmuşdur. Problemlər üç amilin birləşməsinin təsiri altında ortaya çıxır: yoxlamaların qeyri-müntəzəm aparılması, yoxlanılan prosesin auditorlar tərəfindən dərinlən öyrənilməməsi və müəyyən edilmiş problemlərin aradan qaldırılması üçün bank rəhbərliyi tərəfindən görülən tədbirlərin adekvat olmaması.

Bu çatışmazlıqların qarşısını almaq üçün yoxlama zamanı yoxlanılan bölmənin proseslərini və funksiyalarını başdan sona qədər öyrənmək, yəni bank əməliyyatını maliyyə hesabatı mərhələsinə başladığı andan izləmək lazımdır. Bu, nəzarətçiyə əməliyyatın özünü daha yaxşı başa düşməyə imkan verəcək və əlavə olaraq, yoxlanılan prosesin hər mərhələsində daxili nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını yoxlamaq imkanı verəcəkdir. Bəzi hallarda ticarət əməliyyatlarına və bazarlara, elektron informasiya sistemlərinə və ya bank işinin digər mürəkkəb sahələrinə nəzarət sahəsində çalışan işçilərin yetərsiz ixtisası və təhsili daxili nəzarətlə əlaqəli problemləri daha da artırır. İşçilərin lazımi peşə bilikləri yoxdursa,

tez-tez problemlərdən şübhələndikləri zaman sual verməyə cəsarət etmirlər və bu cür suallar hər zaman soruşulduqda istənilən cavabı qəbul edir və mübahisə etmirlər.

Yoxlamalar planlaşdırılmalı və elə aparılmalıdır ki, birincisi, yoxlanılan bölmələrin işçilərinə narahatlıq yaratmasın (məhdudlaşdırma işi - nəzarətçi daim yoxlanılan bölmədə oturur), ikincisi, bölmənin fəaliyyətinin daxili nəzarət xidmətinin diqqət dairəsindən kənarda qalmasına imkan verməsin (məhdudlaşdırıcı iş - nəzarətçi heç vaxt yoxlanılan bölmədə görünmür). Yoxlamaların planlaşdırılmasında tez-tez tətbiq olunan yanaşmalardan biri, əvvəlki yoxlamalar zamanı aşkar edilmiş pozuntuların tezliyi və sayından asılı olaraq yoxlamaların vaxtını təyin etməkdir. Lakin, yoxlamaların planlaşdırılmasına bu yanaşma tamamilə əsaslı deyil, çünki eyni zamanda, bölmə bir müddət pozuntuları qəbul etmədikdə nəzarətçilərin diqqətindən kənarda qalır.

Qanun pozuntularından asılı olmayaraq bütün əməliyyatların davamlı izlənilməsini təmin etmək baxımından daha əsaslı olan yoxlamaların planlaşdırılmasına digər mümkün yanaşma, risk dərəcəsini və əvvəlki yoxlamalar zamanı əldə edilən məlumatları müəyyənləşdirən bölmədə daxili nəzarət sisteminin vəziyyətini nəzərə alan bir yanaşmadır. Daxili nəzarətin yaxşı vəziyyəti və əvvəlki yoxlamalar zamanı aşkar edilmiş pozuntular olmadıqda yoxlamaların tezliyi azaldıla bilər. Bir vahiddə bank əməliyyatının aparılması ilə əlaqədar yaranan riskin qiymətləndirilməsi üçün risk anketindən istifadə olunur. Bu risk anketi, müəyyən bir çəkisi olan bir əməliyyatın aparılması proseduru ilə bağlı sualların siyahısıdır. Sualların cavablarında isə yalnız bir işarə qeyd edilir: ya müsbət, ya da mənfi. Müsbət cavablar ümumi balı artırır, mənfi cavablar isə azaldır. Görünən sadəliyi ilə, düşünülmüş suallar, hər bir istiqamətdə daxili nəzarət sisteminin vəziyyətini effektiv qiymətləndirməklə yanaşı, düzəldilməsi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına, yəni aşkar edilmiş pozuntuların aradan qaldırılması üçün tövsiyə və istiqamətlərin hazırlanmasına imkan verən mövqelərin siyahısını əldə etməyə imkan verir. Anketin

detallılıq dərəcəsi təhlil edilən əməliyyatın mürəkkəbliyi və daxili nəzarət sisteminə ehtiyac ilə müəyyən edilir. Anketdəki hər bir suala verilən çəki bu məsələnin əhəmiyyətini ekspert qiymətləndirməsinin nəticəsidir və fərqli banklar və fərqli əməliyyatlar üçün fərqli ola bilər.

Daxili nəzarət sistemi nə qədər yaxşı təşkil edilsə, vahidin fəaliyyətini o qədər az yoxlamaq lazımdır. Yaxşı bir təşkilatlanma ilə yalnız daxili nəzarət sisteminin monitorinqi kifayətdir.

III FƏSİL. BANK DAXİLİ NƏZARƏT SİSTEMLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASININ ƏSAS İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Bank xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə daxili maliyyə nəzarəti sistemlərinin təkmilləşdirilməsi yolları

Son 10 illikdə daxili nəzarət prosesi xeyli çətinləşib. 2000-ci illərin əvvəllərində həyata keçirilən əməliyyatların çeşidi və sayı indikindən xeyli az idi. Daxili nəzarət təşkilatın bütün sahələrini əhatə edir və əsas məqsədi bank işçilərinin qanunlara, qaydalara, peşə fəaliyyəti standartlarına uyğunluğunu izləmək, kredit təşkilatının xarakterinə və həcminə uyğun müəyyən etibarlılıq səviyyəsini təmin etmək, habelə iş zamanı ixtilafları həll etməklə investorların, bankın və bank müştərilərinin maraqlarını qorumaq və yaranan risklərin minimuma endirilməsidir (Basel Committee, 2011).

Hər bir fərdi bankdakı daxili nəzarət sistemi bu Qaydaya və digər normativ aktlara uyğun olmalıdır, həmçinin fəaliyyət miqyasına uyğunlaşdırılmalı və kredit təşkilatının idarəetmə orqanları tərəfindən ona tapşırılan vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etməlidir. Kommersiya banklarında daxili nəzarətin daim

inkişafına ehtiyac vardır, çünki təcrübə göstərir ki, bu sistemin effektiv qurulması bankın məhsul və xidmətlərinin keyfiyyətini təmin edir.

Bir çox bankda daxili nəzarət sistemlərinin əlverişsiz cəhətləri kimi isə kifayət qədər metodik dəstəyin olmaması, ixtisaslı işçilərin olmaması və bu xidmətlərin səmərəliliyinin düzgün qiymətləndirilməməsi göstərilə bilər (Андреева Н.С., 2014:s 84). Onu da qeyd etmək olar ki, daxili nəzarət xidmətinin strukturu bir çox bankda vahid bir mərkəzə bağlı deyildir, bu da müxtəlif idarəetmə səviyyələri arasında qeyri-qənaətbəxş qarşılıqlı əlaqələrə səbəb ola bilər.

Mərkəzi bank, bankın idarəetmə orqanlarının məsuliyyətinə xüsusi diqqət yetirməli, hər bir əməliyyata, hər bir iş prosesinə və Müşahidə Şurası və ya onun idarə heyəti tərəfindən təsdiq edilmiş planların icrasına təsir edən tam işləyən daxili nəzarət sisteminin yaradılmasına təkan verməlidir. Eyni zamanda Mərkəzi Bank, banklar tərəfindən verilən illik hesabatda əks olunan məlumatlardan əlavə mütəmadi olaraq bütün iş vəzifələri üçün vəzifə təlimatlarının mövcudluğu, bankın informasiya sisteminin vəziyyəti və təhlükəsizliyinə daxili bank nəzarətinin təşkili barədə hesabat istəməlidir.

Kommersiya banklarında daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi mövzusu həm Mərkəzi Bank, həm də bütövlükdə maliyyə və bank ictimaiyyəti üçün hazırda çox aktualdır. Son illərdə müxtəlif ölkələrdə daxili nəzarəti yaxşılaşdırmağın ümumi yollarını axtarmaq tendensiyası xüsusilə aydın şəkildə izlənilir, daxili nəzarətin ümumi modeli formalaşdırılır. Müasir şəraitdə inkişaf probleminin mürəkkəbliyi və əhəmiyyətini bir sıra amillər şərtləndirir. Bu amillərdən biri və ən başlıcası risk faktorudur. Bu faktor bəzən müstəqil amil olaraq deyil, digər amillərin bir hissəsi kimi qəbul edilir. Bu amilin maliyyə institutları, xüsusilə də banklar üçün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu sektor daim risklərlə üzləşir, hətta demək olar tamamilə risk əsaslı fəaliyyət göstərir. Hazırda iqtisadi qeyri-müəyyənlik şəraitində daxili nəzarət sistemində əsas rol bank risklərinin tənzimlənməsi və idarə edilməsidir. Bank nəzarət üçün əhəmiyyətli riskləri müəyyənləşdirir. Bu cür risklər likvidlik riski,

kredit riski, bazar riski, bank portfelinin faiz dərəcəsi riski, əməliyyat riski, tənzimləmə riski və s.dir. Ümumilikdə bank nəzarətinin yaxşılaşdırılması və xüsusən daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi yolunda riskə əsaslanan nəzarət yaratmaq lazımdır. Çünki bankın əksər iş prosesləri asanlıqla pula çevrilən aktivlərlə əlaqəli fəaliyyətdir. Bu sahədə sui-istifadə riskinin qarşısını almaq üçün rəhbərlik və audit xidməti ən asan çevrilə bilən aktivlərlə əlaqəli prosesləri müəyyənləşdirməli və güclü profilaktik nəzarətin olmasını təmin etməlidir (S.Shojai, G.Feiger, 2013:s 58).

Funksional səmərəliliyin artırılması bank nəzarəti komponentlərinin birmənalı olaraq inkişaf etdirilməsini və bank fəaliyyətinin real risklərə yönəlməsini əhatə edir. Bu, risklərə əsaslanan nəzarət vəzifələrinə cavab verən bank tənzimləmə metodlarının inkişafı, nəzarət funksiyalarını yerinə yetirən işçilərin praktik bacarıqlarının və nəzarətin təşkilati formasının inkişafı ilə təmin edilməlidir.

Bank nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasının başqa bir istiqaməti daha az resurslarla əməliyyat səmərəliliyinin və ya nəzarətin "məhsuldarlığının" artırılması məqsədlərinə çatmaq vəzifəsidir. Bank nəzarətinin məhsuldarlığını artırmaq məqsədi ilə dünya təcrübəsi əsas götürülərək hazırlanmış yanaşmalar, ümumiyyətlə riskə əsaslanan nəzarət keçid mərhələsindədir (Татаренко Д. В., 2017: s65).

Beləliklə, risk yönümlü idarəetmənin əsas məqsədi müəyyən edilmiş nəzarət prosedurlarını yerinə yetirməklə bir bankın götürdüyü riskləri məhdudlaşdırmaqdır.

Bütün risklərin nəticələri 2 mühüm ehtimala gətirib çıxarır: mənfəət və ya zərər. Buna görə də banklar bir tərəfdən, bu risklər üzrə mümkün itkilərə görə ehtiyatlar yaratmalı, menecment isə bu riskləri mənfəətə çevirməyin yollarını axtarmalıdırlar, öz növbəsində bu mənfəət bankın kapitalını formalaşdırmağa yönəldilməsi daha məqsədə uyğundur (Z.F.Məmmədov, 2016, s.168).

Daxili nəzarət sistemlərini inkişaf etdirmənin mürəkkəbliyinə rəğmən, "müdafiənin 3 həddi" metodunun nəzarət prosesinin təşkilində müstəsna rolundan danışmamaq olmaz. Lakin bu üç müdafiə xəttinin təşkili və fəaliyyətinin də bir sıra çətinlikləri və mümkün problemləri vardır:

- müdafiə xətlərinin səmərəsiz və ya düzgün qurulmaması;
- risklərin müəyyənləşdirilməsi, cavab tədbirləri və monitorinqi arasında təsirsiz qarşılıqlı əlaqə;
- funksiyaların təkrarlanması və vasitələrin qeyri-səmərəli istifadəsi ilə ifadə olunan koordinasiyasız fəaliyyət;
- daxili nəzarət, risk qiymətləndirmə və daxili auditin avtomatlaşdırılması prosesində informasiya sistemlərindən qeyri-adekvat istifadə;
- riskləri müəyyənləşdirmək, cavab tədbirləri hazırlamaq və yaranan riskləri izləmək üçün zəruri olan personalın məhdud səlahiyyətləri.

Üç müdafiə xətti fasiləsiz monitorinq və audit olunmanı tələb edir; bu, riskləri daim izləməyimizə, müəyyən göstəricilərdən, mövcud proseduralardan faktiki kənarlaşmaları seçilən obyektlər üzərində davamlı analitik məlumat axını ilə doğrulamağımıza imkan verən texnikadır.

Riskin digər təzahürü kimi bilik və təcrübənin bir adamda cəmlənməsi misal ola bilər. Məhdud sayda əməkdaşdan asılı vəziyyətdə olmaq bankların problemlərindən biridir. Kifayət qədər tez-tez rast gəlinən hallardan biri odur ki, bankda işləyən proqramçı “əvəzedilməz” olur və onun işdən getməsi ilə texnoloji proses dayanır və bank kifayət qədər itkilərə məruz qala bilər. Bundan əlavə, çox vaxt müştərilər bu və ya digər menecer ilə işləməyə adət edir və təbii ki, bu menecer vasitəsilə bir sıra müştərilər banka cəlb edilir. Aydındır ki, müştəriləri cəlb edən bu menecer işdən getdikdə bank bir sıra müştərilərini itirmək riski ilə qarşılaşır (Z.F.Məmmədov, 2016, s.163)

Bank sektorunda qeyri-qiymət rəqabətinin tərkib hissələrindən biri də bank xidmətlərinin keyfiyyətidir. Fiziki şəxslərə xidmət göstərən bazarda, alternativ satış kanallarını inkişaf etdirmək, yeni texnologiyaların təcili şəkildə tətbiq edilməsi və aqressiv reklam siyasətlərini həyata keçirməklə bank məhsulları və xidmətlərinə çıxış imkanlarını artırmaq kommersiya bankları və bank olmayan təşkilatlar arasındakı rəqabətin bariz göstəricisidir.

Hal-hazırda bank xidmətlərinin keyfiyyəti problemi bank xidmətləri çeşidinin inkişafında əsas məsələlərdən birinə çevrilməkdədir. Çünki müştərinin seçimində rol oynayan əsas amillərdən biri də məhz göstərilən xidmətlərin keyfiyyətidir. Müştərinin seçimini müəyyən edən digər amillərə misal olaraq isə bankın əlçatanlığı, əməliyyatların sürəti, məhsul və xidmətlərin dəyəri / rentabelliyi, marketing və reklam kampaniyaları, məhsul çeşidliliyi və hərtərəfli olması, bank məhsullarının keyfiyyəti, nağdsız əməliyyatlar, qabaqcıl texnologiyalardan istifadə, müştəri gəlirlərinin müxtəlif səviyyələrinə diqqət yetirilməsi, bankın dövlət proqramlarında iştirakı (faydalanan tərəflər üçün) göstərilə bilər (Дракин А. А., 2007:s 34).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bank sektorunda keyfiyyətə nail olmaq daha çətinidir, çünki bank məhsulu maddi məhsul deyildir və keyfiyyəti satış texnikasından, bank işçisinin Müştəri ilə işləmək qabiliyyətindən və Müştərinin özünün keyfiyyətindən asılıdır. Bank işçisinin məqsədi Müştəriyə məhsulunun onun ehtiyaclarına cavab verdiyini sübut etməkdir (Sberbank illik hesabatı, 2015).

Bank xidmətlərinin keyfiyyətinin əsas komponentləri isə bunlardır:

- rahat xidmət şəraiti;
- optimallaşdırılmış müştəri xidmətləri texnologiyaları (Müştəri siyasəti);
- yüksək ixtisaslı kadrlar;
- yüksək keyfiyyətli xidmət.

Bank sektorunun dəyişən şərtləri və inkişafı ilə əlaqədar olaraq daxili audit xidməti də nəzarət əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsində öz töhfələrini verir. Sui-istifadə hallarının aşkarlanmasına yönəlmiş nəzarət prosedurları ilə birlikdə sərt daxili nəzarət sistemi hər hansı bir pozuntudan ən yaxşı müdafiədir. Sui-istifadə aşkar edildikdə, rəhbərlik bu işə əl atan şəxsi cəzalandırmalıdır və bu cəza, sui-istifadə etməyə cəhd edə biləcək təşkilatın digər işçiləri üçün xəbərdarlıq rolunu oynamalıdır. İdarəetmə sistemini yaxşılaşdırmaq və gələcəkdə sui-istifadə riskini azaltmaq üçün rəhbərlik hər bir sui-istifadə halını təhlil etməlidir.

Daxili Audit Xidməti daxili nəzarət sisteminin inkişafı üçün məsuliyyət daşıyır. Bununla yanaşı, o, idarəetməni necə gücləndirmək barədə məsləhətlər verir. Auditor, məsələn, daxili nəzarət sisteminin effektivlik dərəcəsinə dair rəylərini verir və təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr verir.

Auditi planlaşdırarkən Daxili Audit Xidməti bank üçün qaçılmaz olan bütün risk amillərini nəzərə almalıdır. Risk müəyyən bir fenomen və ya hərəkətin bank üçün gələcəkdə itkiyə səbəb olma ehtimalı olaraq təyin edilə bilər.

Daxili maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar İdarə Heyətinə və Audit Komitəsinə daha çox hesabatlılıq və məsuliyyət qoymaqla, 2013-cü il Qanunu (Bazel komitəsi), korporativ idarəetmə və maliyyə hesabatları standartlarını ən yaxşı qlobal təcrübələrə uyğunlaşdırmağa çalışır. Adekvat və effektiv daxili maliyyə nəzarəti ilə şirkətlərin əldə edəcəyi üstünlüklərdən bəziləri aşağıdakılardır:

- Yuxarı İdarəetmənin hesabatlılığı
- Maliyyə hesabatlığı prosesi üzərində təkmilləşdirilmiş nəzarət
- İnvestorun müəssisənin əməliyyatlarına və maliyyə hesabatı prosesinə inamının artırılması
- Müəssisədə açıqlıq və şəffaflıq mədəniyyətini inkişaf etdirir
- Əməliyyat idarəçiliyində hesabatlılığın aşağı düşməsi
- Daha dəqiq, etibarlı maliyyə hesabatları
- Audit prosesini daha əhatəli etmək

Daxili audit şöbəsinin fəaliyyət göstərdiyi banklarda indiki mərhələdəki funksiyaların uçotunun düzgün aparılmasına və xarici və daxili normativ sənədlərin tələblərinə uyğunluğuna nəzarət etməklə yanaşı filiallara kompleks yoxlamalar aparmaqla məhdudlaşır. Eyni zamanda, müasir dünya bank praktikasında daxili auditin məqsədləri barədə daha geniş bir anlayış inkişaf etmişdir. İndi onun əsas missiyası daxili idarəetmə sistemlərinin, risklərin idarə edilməsi, nəzarət sistemlərinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi və effektivliyini artırmaq üçün tövsiyələr

vermək yolu ilə banka məqsədlərinə çatmaqda kömək etmək kimi müəyyən edilmişdir (Basel Committee, 2011).

Banklarda daxili audit və nəzarət funksiyaları çox vaxt qarışıq olur. Beləliklə, daxili auditin nəzəri əsaslarına müraciət etsək, daxili auditin daxili nəzarətin tərkib hissəsi olduğunu və bir təsərrüfat subyektinin işini onun maraqlarına uyğun olaraq yoxlamaq və qiymətləndirmək üçün müstəqil bir fəaliyyət olduğunu bildirə bilərik (M.Chadbury, 2018:s 409) Daxili auditdən fərqli olaraq, daxili nəzarət müəyyən bir obyektin fəaliyyətinin qəbul edilmiş və məqsədə müvəffəqiyyətlə nail olmağa yönəldilmiş idarəetmə qərarına uyğun olmasını təmin edən daha geniş bir anlayışdır.

Effektiv nəzarət yalnız daxili idarəetmə sistemində onun bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə həyata keçirilə bilər və risklərdən qorunmağın ən effektiv yolu bankın daxili nəzarət sisteminin daim təkmilləşdirilməsidir.

Daxili nəzarət aşağıdakıları təmin etmək məqsədi ilə həyata keçirilməlidir:

- Bank əməliyyatlarında və digər əməliyyatlarda maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi, aktivlərin və öhdəliklərin idarə olunması, o cümlədən aktivlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, bank risklərinin idarə olunması.

- Maliyyə, mühasibat, statistik və digər hesabatların (xarici və daxili istifadəçilər üçün) hazırlanması və təqdim olunmasının etibarlılığı, tamlığı, obyektivliyi və vaxtlı-vaxtlılığı, habelə məlumat, informasiya infrastrukturu və s. məlumatların toplanması, formalaşdırılması, yayılması və istifadəsi ilə məşğul olan qurumlar, habelə bundan irəli gələn münasibətləri tənzimləyən sistem.

- Normativ hüquqi aktlara, özünü tənzimləyən təşkilatların standartlarına (qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları üçün), kredit təşkilatının təsisçi və daxili sənədlərinə uyğunluq.

- Kredit təşkilatının və işçilərinin qanunsuz fəaliyyətlərdə, o cümlədən cinayət yolu ilə əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılması (yuyulması) və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsində iştirakının istisnaları, habelə Azərbaycan Respublikasının

qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət orqanlarına və Mərkəzi Banka vaxtında təqdim edilməsi.

Daxili nəzarət sisteminin təşkili ümumiyyətlə bir sıra amillərdən təsirlənir:

- İdarəetmənin daxili nəzarət sisteminə münasibəti;
- Kredit təşkilatının həcmi, təşkilati quruluşu, miqyası və fəaliyyət növləri;
- Daxili nəzarət sisteminin məqsəd və vəzifələri;
- Kredit təşkilatının fəaliyyətinin mexanizasiyasının və kompüterləşdirilməsinin dərəcəsi;
- Resurs təminatı;
- Kadrların səriştəlilik səviyyəsi;
- Xarici hadisələr.

Daxili nəzarət xidmətinin işçiləri yeni aşkar olunmuş risklər, işçilər tərəfindən qanun pozuntuları halları, inzibati qaydalar, daxili qaydalar, habelə daxili nəzarət sisteminin fəaliyyəti ilə bağlı bank tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar barədə bank rəhbərliyini vaxtında məlumatlandırmaq məcburiyyətindədirlər. Eyni zamanda, pozuntuların və onların nəticələrinin aradan qaldırılması üçün bankın yoxlanmış bölmələrinin rəhbərləri tərəfindən görülən tədbirlərin məzmunu bank rəhbərliyinin diqqətinə çatdırılmalıdır.

Nəzarətçilər, həmçinin bankın fəaliyyətinin əsas sahələrində dövri xarici audit yoxlamaları tələb edə bilər ki, bu da auditin nəzarətçiləri tərəfindən müəyyənləşdirilir. Nəhayət, nəzarətçilər yuxarıda göstərilən metodlardan birini və ya bir neçəsini daxili nəzarətin yoxlanılması ilə birləşdirə bilər. Daxili nəzarət sistemini "xərc / nəticə" nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirmənin ən optimal yolunu seçərkən bu prinsip kredit təşkilatları tərəfindən tam şəkildə idarə oluna bilər. (Цыпурко Т.А., 2014: s36)

Problemlə banklarla bağlı mövcud təcrübəni təhlil edərək, Bazəl Komitəsi daxili nəzarət sistemindəki bir sıra tipik zəif cəhətləri formalaşdırdı. Bu çatışmazlıqlar:

- düzgün idarəetmə nəzarəti və hesabat sisteminin olmaması, bankda yüksək nəzarət mədəniyyətinin formalaşdırılması mümkün olmaması;

- bank əməliyyatlarının müəyyən növləri ilə bağlı risklərin kifayət qədər effektiv identifikasiyası olunmaması və qiymətləndirilməməsi;

- əsas nəzarət strukturlarının və fəaliyyətlərinin olmaması və ya zəifliyi - vəzifələrin bölüşdürülməsi, əməliyyatların icazəsi, əməliyyat fəaliyyətinin yoxlanılması kimi;

- bankdakı müxtəlif idarəetmə səviyyələri arasında zəif məlumat mübadiləsi;

- qeyri-kafi və ya səmərəsiz audit və ya çatışmazlıqların aradan qaldırılması monitorinqi (2-ci bənd) (Basel Committee, 2011)

Təşkilatın miqyasını və gələcək imkanlarını nəzərə alaraq, əməliyyatların səmərəliliyini artırmaq və daxili nəzarət sistemini yaxşılaşdırmaq üçün ayrıca bir struktur bölmə - hüquq şöbəsinin tərkibində daxili nəzarət şöbəsi yaratmağı təklif edirik. Bu şöbəni aşağıdakılara bölərək yenidən təşkil etmək məqsədəuyğun olardı.

- Hüquq işləri şöbəsi;
- İqtisadi təhlükəsizlik şöbəsi;
- Daxili nəzarət şöbəsi.

Hüquq məsələləri şöbəsinin funksiyaları təşkilatın hüquq siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsini, təşkilatın fəaliyyətində qanuna uyğunluğunu, təşkilatın maraqlarının hüquqi müdafiəsinin həyata keçirilməsini özündə cəmləşdirməyə davam edəcəkdir.

İqtisadi Təhlükəsizlik Departamenti iqtisadi təhlükəsizliyi, əmlakın fiziki təhlükəsizliyini, ticarət fəaliyyətinin təhlükəsizliyini və kommersiya sirri olan məlumatların və məlumatların qorunmasını təmin edəcəkdir.

Daxili nəzarət şöbəsi prosedurların təşkili, aparılması və daxili nəzarətin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində bilavasitə iştirak edəcəkdir. Daxili nəzarət

şöbəsinin yaradılması həm iqtisadi baxımdan, həm də təhlükəsizlik baxımından haqlıdır.

Bu strukturda yeni şöbənin yaradılması bir sıra üstünlüklər gətirəcəkdir. Birincisi, insan potensialına qoyulan investisiyalar, yəni təlim və yeni kadrların cəlb edilməsi daxili nəzarət sisteminin keyfiyyətinin artmasına səbəb olacaqdır. Bu, işçilərin hərəkətlərinə peşəkar nəzarət, onların müəyyən edilmiş qanunvericiliyə və daxili aktlara uyğunluğu nəticəsində baş verəcəkdir.

İkincisi, maliyyə nəticələrinə ilkin nəzarət həyata keçiriləcək ki, bu da zəif nöqtələri vaxtında aşkar etməyə və arzuolunmaz nəticələrin qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlər görməyə imkan verəcəkdir (Лыкаш Ю.А., 2012:s 24)

Üçüncüsü, bu, oğurluq və fırıldaqçılıq riskini azaldacaq və itkilərin qarşısını almağa, aktivlərin təhlükəsizliyini artırmağa, habelə itkilərin geri qaytarılması xərclərini azaltmağa kömək edəcəkdir. Bu daxili nəzarət xidmətinin iqtisadi təhlükəsizlik şöbəsi və hüquq işləri şöbəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi ilə təmin ediləcəkdir.

Dördüncüsü, xarici nəzarətə ehtiyac qalmayacaq, çünki daxili nəzarət sisteminə tamamilə etibar etmək olar.

Bu yeni sistem həyata keçirilərsə, daxili nəzarətin effektivliyini tam qiymətləndirməyə imkan verən sorğu anketinin strukturunu və DNS-in qiymətləndirilməsi meyarlarını dəyişdirmək lazım gələcəkdir. Əlavə olaraq daxili nəzarət şöbəsi haqqında bir Əsasnamə, bu şöbənin işçiləri üçün vəzifə təlimatları və daxili nəzarət proqramı hazırlamaq lazımdır.

3.2 Bank xidmətlərinin perspektivliyinin artırılması məqsədilə maliyyə risklərinin idarə edilməsi sistemində daxili maliyyə nəzarəti alətlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Bank sektorunda kifayət qədər tənzimləyici qanunlar, normativ aktlar və göstərişlər olmasına baxmayaraq, bu sahənin daim inkişaf etməsi və müştəri tələblərinə görə yeni məhsulların yaradılması sektorun daim tənzimlənməyə ehtiyacı olduğunu bariz göstəricisidir. Tənzimləməyə ehtiyac eyni zamanda bank sektorunun daim risklərlə üzləşmə ehtimalı olduğuna görədir. Lakin bəzən banklar, lazımında artıq risk götürərək itkilərin yaşanması hallarının daha da artmasına zəmin yarada bilirlər. Misal üçün, BVF 2008-ci ildə yayınladığı Qlobal Sabitlik Hesabatında bankları və maliyyə qurumlarını sərt formada tənqid edərək, bankların risk menecmentində “həddindən artıq risk almaqlarını” uğursuzluqların əsas mənbəyi olaraq qeyd etmişdir (IMF, 2008: s45). Əlavə olaraq, vəziyyətin dövlətlər tərəfindən tətbiq olunan yumşaq tənzimləmə tələbləri ilə daha da pisləşdiyi bildirilmişdir. Banklarda zəif nəzarət sistemləri isə vəziyyətin daha da inkişaf etməsinə təkan verdi. BVF həmçinin ortamüddətli dövrdə daha köklü dəyişikliklərin edilməsinə ehtiyac olduğunu vurğulamışdır.

Milli bank sistemlərində nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməməsi müxtəlif kölgə proseslərinin geniş yayılmasına, xüsusən cinayətkarlıq yolu ilə əldə olunan gəlirlərin qanunsuz leqallaşdırılmasına, vergi yükünün mərkəzini imtiyazlı xarici vergi zonalarına köçürməklə vergidən yayınmağa səbəb ola bilər.

Beləliklə, bank sektorundakı nəzarət problemləri sözügedən qurumların təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaradır. Bazel Komitəsi nəzərdən keçirdiyimiz səmərəli daxili nəzarətin əsas təşkili prinsiplərini formalaşdırır. Bu gün əksər bank tənzimlənməsi və nəzarətinin əsas məqsədi bank risklərini minimuma endirməkdir. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılmasına (yuyulmasına) və

terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində nəzarətin təkmilləşdirilməsi məsələsi də aktualdır.

Heç sözsüz bank nəzarəti onun təşkilinin müasir metodlarını tətbiq etmədən effektiv ola bilməz. Bu metodlardan biri də nəzarət alətlərinin təkmilləşdirilməsidir. 2-ci fəsildə də araşdırdığımız kimi, hazırda banklarda əməliyyat risklərinin ölçülməsində bir neçə yanaşmadan istifadə olunur (Basel Committee, 2014). Bunlardan ən geniş yayılmışı və ölçümü ən sadə olan Basic Indicator Approach (BIC) metodudur, Azərbaycan Bank sistemində də bir çox banklarda bu yanaşmadan istifadə olunur. Bununla yanaşı digər yanaşmaların da üstünlükləindən danışmamaq olmaz. Misal üçün Advanced Measurement Approach (AMA) tətbiqinin bir sıra faydaları vardır.

Əməliyyat riskinin idarə edilməsi üçün qabaqcıl bir yanaşmanın tətbiqinin ən görünən təsirlərindən biri də maraqlı tərəflərin nüfuzuna və qavranılmasına müsbət təsiridir. Daha inkişaf etmiş və qabaqcıl risk menecmenti, əlbəttə ki, səhmdarlara, müştərilərə, reyting agentlikləri və bazara risklərin sağlam idarə olunması barədə aydın bir mesaj göndərir. Bu güvən son dərəcə vacibdir və xüsusilə iqtisadi gərginlik və qeyri-müəyyənlik dövründə maraqlı tərəflərə rahatlıq verir.

AMA çərçivəsində kapitalla olan tələbatı hesablamaq üçün daxili modellərdən istifadə tənzimləyici və iqtisadi kapitalın azalmasına da səbəb ola bilər. Kapital əsas yanaşmalarda olduğu kimi gəlir səviyyəsinə deyil, riskə məruz qalmağa əsaslanır (Basel Committee, 2011).

Ancaq ən əhəmiyyətli fayda, AMA-nın həyata keçirilməsinin risklərin idarə edilməsi proseslərinin və daha inkişaf etmiş risk ölçmə mexanizmlərinin inkişafına səbəb olmasıdır. Bir çox hallarda AMA sisteminin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini asanlaşdırmaq üçün əvvəlcədən gözləniləndən daha erkən risk ölçmə üsulları (risk ssenariləri və xarici məlumatların istifadəsi) tətbiq edilmişdir.

Əsas AMA alətlərinə daxili zərər məlumatları, xarici zərər məlumatları, risk ssenariləri və iş mühiti və daxili nəzarət amillər daxildir.

Zərər məlumatları (daxili və xarici), əsas risk göstəriciləri, risk və nəzarət özünü qiymətləndirmə və ssenarilər risklərin müəyyənləşdirilməsi və idarə olunması prosesində geniş istifadə olunur. Bununla birlikdə kapitalın hesablanması və bölgüsü prosesində yalnız risk ssenariləri və daxili zərər məlumatları istifadə olunur. Kapital məqsədləri ilə əlaqədar risk ssenarilərini məlumatlandırmaq üçün bütün digər ölçmə vasitələrindən istifadə olunur (Young B., Coleman R., 2009: s 74).

2017-ci ilin dekabr ayında Bank Nəzarəti üzrə Bazel Komitəsi Bazel II-də bütün əməliyyat risk yanaşmalarını əvəz edən əməliyyat risk kapitalı hesablanmasında yeni standartlaşdırılmış bir yanaşma tətbiq etdi. Bütün tətbiq olunan firmalardan tarixi əməliyyat riskləri itkiləri ilə yanaşı işgüzar göstərici kimi bu vahid yanaşmadan istifadə etmək tələb olunur. Bu tədbirlər, 1 yanvar 2022-ci ildən qüvvəyə minməlidir.

Standart yanaşma əməliyyat riskinin firmanın gəliri ilə düz mütənasib olduğunu nəzərdə tutur. Keçmişdə daha çox əməliyyat itkisi yaşamış müəssisələrin gələcəkdə də əməliyyat itkilərinin çox olması ehtimal edilir. Yeni standartlaşdırılmış yanaşmaya əsasən əməliyyat riski kapitalı (ƏRK) aşağıdakı formada hesablanır (Basel Committee, 2017):

Əməliyyat riski kapitalı (ƏRK) = Biznes indikator komponenti (BİK) x daxili zərər multiplikatoru (DZM)

Yeni yanaşmanın tətbiqinin məqsədi mövcud yanaşmaların vahid standart yanaşma ilə əvəz etməklə bu mövzuda Bazel çərçivəsini sadələşdirmək, ümumi gəlirin dəqiq ölçüsünü bankın özünün 10 illik zərər tarixi məlumatları ilə birləşdirərək çərçivəni daha həssas etmək və birdən artıq yanaşma və daxili modellərdən istifadə seçimlərini ləğv edərək banklar arasındakı risk ağırlıqlı aktivlərin (ing. risk weighted assests) müqayisəsini asanlaşdırmaqdır.

Biznes indikator 3 komponentin cəmindən ibarətdir: faiz, icarə və dividend komponenti; xidmət komponenti; və maliyyə komponenti. Hər biri 3 ilin ortalaması olaraq hesablanır. Biznes indikatoru komponentinin formulu belədir:

$$BİK = \sum (\alpha_i \times Bİ_i)$$

Burada α_i – tənzimləmənin tələbi olan marjinal əmsaldır. Marjinal əmsallar Biznes İndikatorun böyüklüyünə görə tənzimlənmiş sabitlərdir.

Daxili zərər multiplikatoru isə bankın daxili əməliyyat zərərlərini özündə cəmləşdirən riskə həssas bir komponentdir. Bu, bankın əməliyyat itkisi təcrübəsindən asılı olaraq əsas kapital tələbini tənzimləyən genişləndirici amil kimi xidmət edir. Daxili Zərər Multiplikatoru zərər komponentinin (ZK) və biznes göstərici komponentinin (BZK) nisbəti ilə proporsionaldır, bunun nəticəsində zərər komponenti əvvəlki 10 il ərzində çəkilmiş orta illik əməliyyat risklərinin 15 mislinə bərabər olur. Zərər komponentinin hesablanması banklar zərər məlumatlarının müəyyənləşdirilməsi, toplanması və işlənməsi ilə bağlı tələblərə cavab verməlidirlər.

Bütün Bazel Komitəsi standartlarında olduğu kimi, yeni standartlaşdırılmış yanaşma konsolidasiya əsasında bütün beynəlxalq aktiv banklara tətbiq olunur və milli nəzarətçilər də çərçivəni beynəlxalq səviyyədə olmayan banklara tətbiq edə bilirlər. Əməliyyat riski ilə bağlı yeni standartlaşdırılmış yanaşma 1 yanvar 2022-ci ilədək həyata keçirilməlidir.

Getdikcə doymuş bazarda rəqabətə davamlı olmaq üçün - xüsusilə virtual bankçılığın daha geniş yayıldığı bir şəraitdə - bank şirkətləri ən yaxşı istifadəçi təcrübəsini müştərilərinə çatdırmaq üçün bir yol tapmalıdırlar. Eyni zamanda, maksimum təhlükəsizlik səviyyəsini qoruyarkən səmərəliliyi artırmaq və xərcləri mümkün qədər az saxlamaq problemi də artmışdır.

Avtomatlaşdırma artıq aktivlərin idarə edilməsi sahələrinə və bütün digər sahələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməyə başlamışdır. Qlobal səviyyədə avtomatlaşdırmanın tətbiqi sürətlənir, bunun əsas səbəbi isə artan qlobal rəqabət və xidmətlərin məhsuldarlığını və keyfiyyətini artırmaq ehtiyacıdır (M.Choudry, 2018:s 1187)

Bankçılıqda proseslərinin avtomatlaşdırılması əmək xərclərinə qənaət etməyə və əməliyyat səmərəliliyinin artırılmasına, eyni zamanda onlar üzərində olan nəzarətin daha rahat və effektiv olmasına kömək edəcəkdir.

Yeni texnologiyaların tətbiqi, avtomatlaşdırma və eyni zamanda xidmətlərin böyük hissəsinin onlayn rejimə keçirilməsi müasir banklara bu tələbləri ödəməyə və əhəmiyyətli əməliyyat səmərəliliyinə nail olmağa imkan verir. Heç şübhəsiz ki, avtomatlaşdırılmış elementlərin maliyyə ekosisteminə tətbiqi yüksək gəlir, inkişaf etmiş satış, daha sürətli məhsul və xidmət təqdimatı, yüksək müştəri məmnuniyyəti, qısa və uzunmüddətli dövrdə daha güclü maliyyə sağlamlığı kimi çox fayda gətirəcəkdir.

Texnologiya bu uyğunluq mədəniyyətinin yaranmasında vacib bir hissədir. Məlumat toplayan, dərin məlumat təhlili aparan və dərin hesabat verən texnologiya uyğunluq riskini müəyyənləşdirmək və minimuma endirmək üçün xüsusilə dəyərlidir. Bundan əlavə, texnologiya prosesləri standartlaşdırmağa kömək edir, prosedurların düzgün və ardıcıl şəkildə aparılmasını təmin edir və təşkilatlara yeni tənzimləmə / siyasət dəyişikliklərini davam etdirməyə imkan verir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bank nəzarətinin sistemli effektivliyinin artırılması məsələsində deyilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

1. Bank nəzarəti ilə qəbul edilən bütün qərarların əvvəlində bank nəzarəti haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məqsəd olmalıdır.
2. Bank nəzarətinin konkret metodları və üsulları, tapşırıqlara nəzarətin həyata keçirilməsini təmin etməli və bu mənada tabe rol oynamalıdır. Eyni zamanda, onun həyata keçirilməsində beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla bank nəzarəti vasitələrinin inkişafını təmin etmək lazımdır.

3. Bank nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi mənalı bir başlanğıcın (komponentin), yəni nəzarətin bank fəaliyyətinin risklərinə istiqamətlənməsini nəzərdə tutur.
4. Bank nəzarətinin səmərəliliyini artırmaq üçün vəzifələr qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, bank nəzarəti funksiyalarına siyasi dəstək, habelə əmək bazarında bank nəzarətinin rəqabət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından ən uğurlu şəkildə həll edilə bilər.
5. Daxili nəzarət xidmətinin strukturu bir çox bankda vahid bir mərkəzə bağlı deyildir, bu da müxtəlif idarəetmə səviyyələri arasında qeyri-qənaətbəxş qarşılıqlı əlaqələrə səbəb ola bilər.
6. Ümumilikdə bank nəzarətinin yaxşılaşdırılması və xüsusən daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi yolunda riskə əsaslanan nəzarət yaratmaq lazımdır. Çünki bankın əksər iş prosesləri asanlıqla pula çevrilən aktivlərlə əlaqəli fəaliyyətdir. Bu sahədə sui-istifadə riskinin qarşısını almaq üçün rəhbərlik və audit xidməti ən asan çevrilə bilən aktivlərlə əlaqəli prosesləri müəyyənləşdirməli və güclü profilaktik nəzarətin olmasını təmin etməlidir.
7. Bank sektorunda kifayət qədər tənzimləyici qanunlar, normativ aktlar və göstərişlər olmasına baxmayaraq, bu sahənin daim inkişaf etməsi və müştəri tələblərinə görə yeni məhsulların yaradılması sektorun daim tənzimlənməyə ehtiyacı olduğunun bariz göstəricisidir. Tənzimləməyə ehtiyac eyni zamanda bank sektorunun daim risklərlə üzləşmə ehtimalı olduğuna görədir. Lakin bəzən banklar, lazımında artıq risk götürərək itkilərin yaşanması hallarının daha da artmasına zəmin yarada bilirlər. Misal üçün, BVF 2008-ci ildə yayınladığı Qlobal Sabitlik Hesabatında bankları və maliyyə qurumlarını sərt formada tənqid edərək, bankların risk menecmentində “həddindən artıq risk almaqlarını” uğursuzluqların əsas mənbəyi olaraq qeyd etmişdir.
8. Daha inkişaf etmiş və qabaqcıl risk menecmenti, əlbəttə ki, səhmdarlara, müştərilərə, reyting agentlikləri və bazara risklərin sağlam idarə olunması

barədə aydın bir mesaj göndərir. Bu güvən son dərəcə vacibdir və xüsusilə iqtisadi gərginlik və qeyri-müəyyənlik dövründə maraqlı tərəflərə rahatlıq verir.

Təkliflər:

1. Mərkəzi bank, bankın idarəetmə orqanlarının məsuliyyətinə xüsusi diqqət yetirməli, hər bir əməliyyata, hər bir iş prosesinə və Müşahidə Şurası və ya onun idarə heyəti tərəfindən təsdiq edilmiş planların icrasına təsir edən tam işləyən daxili nəzarət sisteminin yaradılmasına təkan verməlidir. Eyni zamanda Mərkəzi Bank, banklar tərəfindən verilən illik hesabatda əks olunan məlumatlardan əlavə mütəmadi olaraq bütün iş vəzifələri üçün vəzifə təlimatlarının mövcudluğu, bankın informasiya sisteminin vəziyyəti və təhlükəsizliyinə daxili bank nəzarətinin təşkili barədə hesabat istəməlidir.
2. Ümumilikdə bank nəzarətinin yaxşılaşdırılması və xüsusən daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi yolunda riskə əsaslanan nəzarət yaratmaq lazımdır. Bu, risklərə əsaslanan nəzarət vəzifələrinə cavab verən bank tənzimləmə metodlarının inkişafı, nəzarət funksiyalarını yerinə yetirən işçilərin praktik bacarıqlarının və nəzarətin təşkilati formasının inkişafı ilə təmin edilməlidir.
3. Təşkilatın miqyasını və gələcək imkanlarını nəzərə alaraq, əməliyyatların səmərəliliyini artırmaq və daxili nəzarət sistemini yaxşılaşdırmaq üçün ayrıca bir struktur bölmə - hüquq şöbəsinin tərkibində daxili nəzarət şöbəsi yaratmağı təklif edirik. Bu şöbəni aşağıdakılara bölərək yenidən təşkil etmək məqsədəuyğun olardı.
 - Hüquq işləri şöbəsi;
 - İqtisadi təhlükəsizlik şöbəsi;
 - Daxili nəzarət şöbəsi.
4. Əməliyyat risklərinin ölçülməsində yeni üsuldan, standart yanaşmadan istifadə olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, AR Prezidentinin fərmanı, Bakı (06.12.2016, №1138);
2. “Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkili barədə qaydalar” AR Mərkəzi Bankının normativ xarakterli aktlarının reyestri (29.12.1999, reyestr № 138)
3. “Banklar haqqında” Azərbaycan respublikasının qanunu (16.01.2004, № 590-IIQ)
4. Bəşirov R.A., (2016) Bank işi. Bakı, “İqtisad Universiteti”, 392 səh.;
5. Əhmədov B.N., (2018), Azərbaycan müəssisələrinin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi. Bakı, “İqtisadiyyat Universiteti”, 212 səh.;
6. Xankişiye B.A., (2002), Maliyyə nəzarəti. Bakı, “Turan”, 94 səh.;
7. Kazımlı X. H., Quliyev İ. A., (2011), İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Bakı, “İqtisad Universiteti”, 186 səh.;
8. Məmmədov Z.F., (2015), Bank fəaliyyətinin əsasları. Bakı, “İqtisad Universiteti”, 500 səh.;
9. Məmmədov Z.F. redaktəsi və b. (2016), Bank işi, 2-ci cild. Bakı, “Azərbaycan”, 534 səh.
10. Məmmədov Z.F., Abbasbəyli M.A., (2016), “Bank sektorunda böhran, pul siyasəti və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli: Aktual meyllər və dünya təcrübəsi” (monoqrafiya-elmi nəşr), Bakı, “Azərnəşr”. -152 səh.

Türk dilində

1. H. Ertürk. “Bankacılık sektörünün karşılaştığı riskler ve risk yönetimi”, Kamu İç Deneticileri Derneği-Denetişim Dergisi, 2010, vol 4, s. 62-70
2. Kızılböğ R., Özşahin F. “Etkin Bir İç Kontrol Sisteminin İç Denetim Faaliyetine ve İç Denetçilere Katkısı”, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2013, vol 6(2), s. 220-236

3. M.T. Kartal. “Bankacılıkta Kapasite Planlama: Şube Operasyon Faaliyetleri Üzerine Kavramsal Bir İnceleme”, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2019, vol 6(1), s. 37-52
4. M.T. Kartal, N.Ç.Çelikdemir. “Bankalarda İç Kontrol ve İç Denetim Faaliyetlerinin Eşgüdümü: Şube Denetim Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme”, TİDE Academic Research, 2019, vol 1, s. 33-53
5. Ö. Çatıkkaş, (2005), “Bankalarda İç Kontrol Sistemi ve İç Denetim Fonksiyonunun Etkililiği” (doktora tezi), Marmara Üniversitesi, 273 s.

İngilis dilində

1. AICPA. “The importance of internal control in financial reporting and safeguarding plan assets”, 2014,
<https://www.aicpa.org/content/dam/aicpa/interestareas/employeebenefitplan/auditquality/resources/planadvisories/downloadabledocuments/plan-advisoryinternalcontrol-hires.pdf>
2. Basel Committee. “Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems”, June 2011,
<https://www.bis.org/publ/bcbs189.htm>
3. Basel Committee. “Core Principles for Effective Banking Supervision”, 2012, <https://www.bis.org/publ/bcbs213.pdf>
4. Basel Committee. “Operational risk – Revisions to the simpler approaches”, October 2014, <https://www.bis.org/publ/bcbs291.htm>
5. Basel Committee. “Operational risk standardized approach”, December 2017, https://www.bis.org/fsi/fsisummaries/oprisk_sa.htm
6. C.H. Doxey (2019) “Internal Controls Toolkit”. Copyright 2019 by John Wiley & Sons, Inc., Printed in Canada, Wiley printing, 405 p.
7. COSO. ”Internal Control –Integrated Framework”, May 2013 (revised version)
8. European Banking Federation (EBF), “Azerbaijan’s banking sector: Facts & Figures”, September 2019, <https://www.ebf.eu/azerbaijan/> (götürülmə tarixi:01.02.2020)
9. European Monetary Institute . “Internal Control Systems of Credit Institutions”, 1997, № SUP/97/30,

- https://www.ecb.europa.eu/ecb/access_to_documents/document/emi_pubaccess/shared/data/ecb.dr.paremi2007_06_report.en.pdf
10. G. Caprio, D. Klingebiel. "Bank insolvency: Bad Luck, Bad Policy, or Bad Banking", Annual World Bank conference on Development Economics, 1996, p.79-104
 11. Girling P. (2013), "Operational risk management", Copyright 2013 by Philippa Girling, Printed in Canada, Wiley Inc. printing, p. 328
 12. IMF. "Global Financial Stability Report: Financial Stress and Deleveraging", October 2008, p. 246,
<https://www.elibrary.imf.org/view/IMF082/25319-9781484375594/25319-9781484375594/25319-9781484375594.xml?language=en>
 13. J.C. Hull. (2018), "Risk Management and Financial Institutions", Copyright 2018 by John C. Hull, Printed in Canada, Wiley Inc. printing, p. 799
 14. M. Choudry. (2018), "Past, Present and Future Principles of Banking and Finance", Copyright 2018 by Moorad Choudry, Printed in Singapore, Markono Print Media printing, p. 1284
 15. OCC. "Internal Control-Comptroller's Handbook booklet", January 2001,
<https://www.occ.treas.gov/publications-and-resources/publications/comptrollers-handbook/files/internal-control/index-internal-control.html>
 16. S. Shojai, G. Feiger. (2013), "Risk Management In Financial Institutions", Copyright 2013 by Euromoney Institutional Investor PLC, Printed in United Kingdom, p. 314
 17. World Bank. "Global Financial Development Report 2013: Rethinking the Role of the State in Finance", 2012 (report №72803),
<http://documents.worldbank.org/curated/en/853761468326979957/Global-Financial-Development-Report-2013-rethinking-the-role-of-the-state-in-finance>
 18. Young B., Coleman R. (2009), "Operational Risk Assessment: the commercial imperative of a more forensic and transparent approach", Copyright 2009 by Brendon Young and Rodney Coleman, Printed in England, John Wiley & Sons. printing, p. 456

Rus dilinda

1. Андреева Н.С. “Регламенты внутреннего контроля и внутреннего аудита: что общего и в чем различия?”, Журнал “Внутренний контроль в кредитной организации”, 2014, № 3, стр. 81-88
2. Арсланбекова А.З. “Методы совершенствования банковского надзора в Российской Федерации”, Журнал “Банковское право”, 2007, № 3, стр. 85-92
3. Годовой отчет Сибирского банка Сбербанка России за 2015 год, Новосибирск 2015г
4. Дракин А. А. “Банки в системе финансового контроля в сфере противодействия отмыванию преступных доходов”, Журнал “Банковское право”, 2007. № 6. С. 34-44.
5. Козлова А.М. (2013), “Организационное поведение. Для руководителей”, М.: Директ-Медиа, 229 стр.
6. Раджабова М.Г. “Система внутреннего контроля в банках основные проблемы и пути развития”, Журнал “Финансы, Банки, Учет, Анализ”, 2014, №6, стр. 115-120
7. Лукаш Ю.А (2012), “Контроль персонала как составляющая безопасности и развития бизнеса”, М.: Флинта, 60 стр
8. Лямин Л.В. (2011) “Применение технологий электронного банкинга. Риск-ориентированный подход”. М.: КНОРУС, ЦИПСИР, 490 стр.
9. Татаренко Д. В., (2017) “Совершенствование системы внутрибанковского контроля и аудита в коммерческом банке”, (Бакалаврская работа), Томский Политехнический Университет, Томск, 109 стр.
10. Трофимова В.В. “Теоретические аспекты системы внутреннего контроля и их совершенствование”, Journal “Transport business in Russia”, 2016, стр.59-61
11. Цыпурко Т.А. “Как оценить эффективность системы внутреннего контроля в банке?”, Журнал “Внутренний контроль в кредитной организации”, 2014, №3, стр. 32-44

İnternet resursları

1. <http://2013.report-sberbank.ru/ar/corporate-governance/internal-control-system/>
2. <https://www.iaa.org.uk/resources/audit-committees/governance-of-risk-three-lines-of-defence/>
3. <https://www.unido.org/overview/member-states/change-management/faq/what-four-eyes-principle>
4. <https://us.hitachi-solutions.com/blog/big-data-banking/>
5. Azərbaycan respublikasının Mərkəz Bankının rəsmi saytı - www.cbar.az (01.02.2020)
6. Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının rəsmi saytı – www.aba.az (01.02.2020)
7. Paşa bankın rəsmi saytı - www.pashabank.az (01.09.2019)
8. Kapital bankın rəsmi saytı - www.kapitalbank.az (01.09.2019)
9. ASB bankın rəsmi saytı - www.asb.az (01.09.2019)
10. Azərbaycan Beynəlxalq bankın rəsmi saytı - <https://ibar.az> (01.09.2019)
11. Unibankın rəsmi saytı – www.unibank.az (01.09.2019)
12. Bank Respublikanın rəsmi saytı <https://www.bankrespublika.az> (01.09.2019)
13. Xalq bankın rəsmi saytı - <https://www.xalqbank.az> (01.09.2019)
14. AFB bankın rəsmi saytı - <https://afb.az> (01.09.2019)
15. Rabitə bankın rəsmi saytı - <https://www.rabitabank.com> (01.09.2019)
16. Accessbank rəsmi saytı - <https://www.accessbank.az/en/> (01.09.2019)
17. <https://blogs.imf.org/2019/04/30/bank-profitability-consider-the-source/>
18. <https://www.worldbank.org/en/publication/gfdr/gfdr-2016/background/banking-crisis>

ƏLAVƏLƏR

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Aktivlərin həcminə görə Azərbaycan bankları, 01.01.2020 tarixinə	49
Cədvəl 2. Əməliyyat riskinin təsirini öyrənmək üçün maliyyə göstəricilərinin ölçüsü	50
Cədvəl 3. Bank işçilərinin sayı, 28.09.2018-ci il tarixinə	52

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Kredit qoyuluşları, mln. manat	39
Qrafik 2. Bank böhranlarının makroiqtisadi səbəbləri	42
Qrafik 3. Bank böhranlarının miktoiqtisadi səbəbləri	43